

ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ И АКТУАЛНИ ПРОЕКЦИИ НА ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА

Митко М. Хитов¹

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ:

Актуалността на разглежданата тема е предизвикана от все по-задълбочаващата се глобална икономическа криза, която постепенно обхваща цялата световна икономическа система. Стартирайки в активната си фаза със спукването на ипотечния балон в САЩ през 2007 г., кризата приема различни форми и проявления в отделните части от земното кълбо, без при това – за огромна част от икономистите, да са съвсем ясни реалните причини и механизмите, по които протичат тези кризисни процеси. Затова е важно да се чуят и гледните точки на нетрадиционни изследователи, проучващи ставащото, с използване на коренно различни подходи, неприлагани досега в съвременната икономическа наука.

Целта на настоящата студия е да се очертаят основните причини и механизми на глобалната икономическа криза и да се предложат за първоначално обсъждане възможни методи за управление на националната икономика, които смекчават ударите на кризата и осигуряват по-стабилно протичане на обществено-политическите процеси.

Тезата, която се поставя за обсъждане в настоящия труд, е, че икономическата криза, имаща място по целия свят, е индикаторът за началото на края на системата, съществувала през последните векове и базирала се на финансирането на научно-техническия прогрес чрез кредитиране с лихва и на постоянната експанзия на капитала.

В подкрепа на основната теза се разглеждат следните работни хипотези:

- Взаимоотношенията между развитите и развиващите се държави следва да се разглежда като взаимодействие между икономически системи с различна степен на технологично разделение на труда.
- По отношение на нееднородната икономика парите и паричните системи трябва да се третира като екзогенен фактор – само в този случай те могат да осигуряват взаимодействие на системи с различна степен на разделение на труда.
- Новото разбиране за ролята и характера на парите в икономиката позволява по принципно нов начин да се подходи към анализа на проблемите за взаимовръзката между реалния и паричния сектори на икономиката.
- Ограничаващ фактор, достигнал своя предел, е невъзможността за уве-

¹ Митко Михайлов Хитов е доктор по икономика, хоноруван асистент в катедра “Маркетинг и стратегическо планиране” при УНСС; e-mail: mhitov@dir.bg

личаване на производителността на труда, която досега е нараствала благодарение на увеличаващата се специализация на глоболизиращите се производители, но която достигна до такива лимитиращи равнища, свързани с вече неконтролируемо нарасналата неопределеност във времето и пространството, след които следва технологичен регрес.

- Свободните пазарни механизми не са способни „от само себе си” да регулират протичащите стопански процеси в икономиката – в определен момент от стопанското развитие настъпва изчерпване на потенциала на този механизъм, след което се налага прилагане на държавното планиране и регулиране при управлението на националното стопанство.

Обект на настоящото изследване е глобалната икономическа криза, причините и механизмите на нейното протичане, както и възможностите за смекчаване на отрицателните проявления от задълбочаването ѝ.

Предмет на разработката са аспектите и проекциите на кризата с нейните специфични явления и факторите, които ги определят.

Изследователската задача (признак), стояща пред автора, е да се изследват историческите аспекти и актуалните проекции на глобалната икономическа криза с цел търсене на ефективни методи и средства за противодействие на проявяващите се отрицателни последствия.

Настоящата студия е разработена на основата на задълбочена научна работа, в рамките на Научно-изследователски център „Неоикономика”², с научен ръководител Олег Григориев, и е резултат от активни авторови проучвания на глобалните икономически процеси през последните шест години, съпроводена и от интензивно изучаване на трудовете на акад. Евгени Матеев³, както и на не-

² Автономната нетърговска организация „Неоикономика” е основана през 2011 г. Основните направления, в чиито рамки се водят научно-изследователски работи, са: модели за икономическо развитие; икономическа и социална история (последните 250 години); история на социалните и икономическите институции; теория на елитите (в контекста на формиране на съвременната социално-икономическа система); общинско управление и развитие на териториите; управление на фирмата; анализ и конструиране на нови социални институти, оценка на тяхната жизнеспособност. Научно-изследователските работи носят обширен характер, но са обединени от общата идея: по-задълбочено разбиране на съвременните социално-икономически процеси (с изучаване на техните исторически основи) и прогнозиране (конструиране) на социално-икономически модели за бъдещето. Особен акцент се поставя върху търсенето на изход от глобалната икономическа криза. (www.neoeconomika.ru)

³ За радост на българската икономическа наука, научната ни съкровищница притежава неоеценимото творческо наследство на един от титаните на съвременната икономическа теория – акад. Евгени Матеев, който в многобройните си работи оставя ясни жалони, по които да вървят неговите ученици и последователи. Едно от последните произведения на Академиката, е издадената през 1987 г. книга „Структура и управление на икономическата система“⁴. Прочитът на това произведение е истинско изпитание за волята на всеки млад учен, но личният ми опит показва, че усилията си заслужават, заради неоеценимите научни приноси, които прави гениалният икономист в своята последна фундаментална работа.

гови колеги и последователи като проф. д.ик.н. Васил Манов, проф. проф. д-р Боян Дуранкев, проф. д-р Константин Габровски, доц. д-р Пенчо Иванов, доц. д-р Георги Киранчев⁴.

Студията няма за цел да разглежда всички съществуващи понастоящем гледни точки за обясненията, които се дават по света за протичащите кризисни процеси в глобалната икономика. Прави се опит на разбираем научен език да се представят причините и механизмите на икономическата криза, използвайки принципно нов подход, стъпил върху основата на такъв фактор, определящ постъпателното икономическото развитие, като степента на задълбочаване на технологичното разделение на труда.

Методологически подход и обзор на процесите, определящи съвременната глобална икономическа криза

Огромна част от икономистите смятат, че естественото състояние на всяка реална икономическа система е равновесието⁵. Това убеждение се подкрепя от изградилата се представа за стоковия характер на парите: парите са една от множеството стоки, търгувани редом с другите. По тези причини и вследствие на това тяхното наличие не играе принципна роля в икономиката, освен да осигурява икономия на транзакционни разходи (спрямо бартерния обмен, например). Предпоставката за неутралност на парите позволява икономическите процеси да се разглеждат като равновесни, независимо от това дали те се описват в парични или натурални единици.

Съответно, оценката на реалните икономически процеси и разработката на прогнози изхождат от тази предпоставка. Кризата се разглежда като отклонение от равновесието, свързано с външни – по отношение на икономиката, въздействия. Обикновено се имат предвид “човешки” (съзнателни или несъзнателни) грешки в сферата на паричната и бюджетната политики. При това се счита, че в кризисния период би трябвало да се стигне до корекция на допуснатите грешки, след което икономиката ще се върне към равновесие под действието на иманентните ѝ закономерности. Такава логика много ясно се проследява, например, по отношение на европейската бюджетна криза. Не е рядкост да се чуят разсъждения от рода на: “в нулевите години на XXI век правителствата от периферните страни са проявявали невнимателност, трупайки бюджетни разходи над допустимите нива, но сега, благодарение на строгите мерки за икономии, стопанствата ще възстановят нарушения баланс, след което икономиката на Европа ще се върне на траекторията на растежа”.

⁴ Споменатите авторитетни български икономисти са бивши и настоящи членове на катедра „Маркетинг и стратегическо планиране” в УНСС, и са едни от най-активните продължители на творческото наследство на акад. Евгени Матеев!

⁵ Академик Евгени Матеев твърди точно обратното. Според него равновесието в икономическата система е частен случай от безкрайния процес на взаимодействие между сложните системи, който се характеризира с непрекъснат стремеж към състояние на балансираност, достигано единствено по случаен начин и за ограничен интервал от време.

Приличайки си в методологическите подходи, икономистите се различават в оценката си за това какви именно грешки и за какъв времеви период са довели до днешната криза. Когато кризисните процеси по света едва започваха, се считаше, че става дума само за грешки в регулирането на финансовия сектор, вследствие от неправилната оценка на значителните по обем производни ценни книжа. Обаче дълбочината, мащабите и, което е още по-важно – продължителността на кризата, както стана ясно, не могат да бъдат обяснени с това обстоятелство.

Списъкът с допуснати грешки започна да расте: Прибави се и неправилната политика на ФЕД (популярното сред финансовите среди име на Управлението за федерален резерв на САЩ, изпълняващо функциите на тяхна централна банка – бел. ред.), забавила се през нулевите години на XXI век с ожесточаването на паричната политика, отслабена след “доткомовската” криза. Включи се и недалновидната жилищна политика на американското правителство и неговите специализирани агенции, допуснали, от една страна, формирането на ценови балон на пазара на недвижимите имоти, а, от друга страна – неоправдано раздули контингента от получатели на ипотечни кредити. Бюджетната криза в Европа принуди експертите да говорят за грешки, допуснати в бюджетната политика (и като цяло в стратегията за преход към еврото). Проблемите, свързани с повишаването на тавана по държавния дълг, както и фискалната пропаст, дадоха повод да се обсъдят грешките и на американските правителства в бюджетната сфера и т.н., и т.н.

Има и по-радикални подходи, опитващи се да намерят източника на днешните проблеми в по-далечното минало: в реформата на паричната система и преразглеждането на паричната политика в края на 70-те и началото на 80-те години от миналия век, в отказа от фиксиран курс на долара спрямо златото и т.н. Привържениците на такива подходи смятат, че прилаганите понастоящем мерки не засягат фундаменталните причини за кризата и затова са неефективни. По тази причина те, като правило, излизат с радикално песимистични прогнози относно бъдещето на световната икономика. И умерените, и радикалните икономисти обаче, при всичките им различия, мислят в категориите на равновесието, което може да бъде възстановено за сметка на едни или други административни решения, след което икономиката ще се върне към предишните ръстове.

Умерените икономисти, съставлящи огромното мнозинство, считат, че към днешна дата основните грешки вече са известни; мерките, насочени към тяхното преодоляване, са вече разработени и се реализират, и постепенно тяхното влияние ще започне да се усеща, а икономиката ще се възстановява. Все още има слаби места, в частност – нерешеният проблем с фискалната пропаст и политиката по отношение на държавния дълг на САЩ (на това място икономистите дружно обвиняват политиците, нежелаещи да решат този проблем). Освен това се допуска, че с времето ще се появят още някакви проблеми, свързани с все още неоткрити грешки, допуснати в миналото. Все пак се предполага, че вероятността за това не е голяма, а и мащабът на възможните проблеми ще е

несравним с тези, които вече се намират в полезрението на експертите.

Мнозина очакват преломни тенденции към края на 2013 година. Други, опирайки се на мащаба на съществуващите проблеми, отлагат този момент за по-късен етап. Като цяло, икономическото общество предпочита да демонстрира съдържаност в оценките, имайки предвид предишния не особено успешен опит в предсказанията. Радикалните икономисти, естествено, гледат на текущата ситуация малко по-различно. И те се стараят да запазят съдържан тон, тъй като също натрупаха опит от неосъществили се апокалиптични прогнози.

Нашата гледна точка за икономическите процеси коренно се различава от подходите както на умерените, така и на радикалните икономисти. Преди всичко, ние не разглеждаме равновесието като естествено състояние на реалните икономически системи, в които парите служат като средство за обмен. Ние считаме, че парите са външен фактор по отношение на т.н. “реална икономика”. В тази връзка ние разглеждаме финансовия сектор като самостоятелен, действащ в съответствие със своите собствени закономерности и в голяма степен определящ процесите, протичащи в реалния сектор.

Взаимовръзката между реалния и финансовия сектор може да бъде описана чрез принадлежащата на Й. Шумпетер метафора за “съзидателното разрушение”. Импулсите, произхождащи от финансовия сектор, постоянно разрушават изградените връзки между субектите от реалната икономика и в същото време способстват за формирането на нови, по-ефективни, от негова гледна точка, взаимовръзки. В периоди, когато се появяват условия за задълбочаване на технологичното разделение на труда в обществен мащаб, такъв модел на взаимодействие способства за бурното развитие на научно-техническия прогрес и за растежа на световната икономика. При това трябва да се има предвид, че между процесите на съзидание и разрушение съществува сложна взаимовръзка. Темповете на разрушение – в дългосрочен аспект, винаги са по-високи от темповете на съзидание, въпреки че краткосрочно може да се наблюдава и противоположното съотношение.

Нещо повече – и едните, и другите се определят от различен набор от условия и затова разрывът между темповете може силно да се променя във времето. **Във всички случаи може да се каже, че на съвременната икономическа система, в продължение на цялата ѝ история, е свойствена тенденция към постоянен ръст на дисбалансите, на която противостои по-слабо интензивната тенденция към формиране на по-ефективни икономически структури.**

Важно е да се има предвид, че локализацията на процесите на разрушение и съзидание е различна. Вниманието на икономистите, на историците, на средствата за масова информация и на широката публика обикновено е приковано към тези точки, в които активни са съзидателните процеси. Що се касае до разрушителните процеси, те, дори и да попадат в полезрението, обикновено страдат от недооценка на мащабите си и в повечето случаи са възприемани като временно явление, чиито последствия скоро ще бъдат преодоляни, за сметка на процесите на съзидание. Освен това, много разрушителни процеси – например

разпадът на социалните структури, осигуряващи стабилност и безопасност на локалните общества и техните членове, нямат и не могат да получат парична оценка, заради което се намират извън икономическите анализи.

Следва да се отбележи, че в хода на взаимодействието между реалния и финансовия сектори могат да възникнат ситуации на “лъжливо” съзидание. В случая става дума за финансови балони, в хода на развитието на които протича свърхпроизводство на лежащите в основата им активи, над това тяхно количество, което е допустимо от условията за пропорционално развитие на реалния сектор. По този начин **нашата оценка за икономическите събития и тяхното прогнозиране се основават на разбирането ни за наличието на сложни и нееднозначни взаимовръзки между финансовия и реалния сектори, между процесите на съзидание и разрушение.**

Анализът на икономическата ситуация включва в себе си следните принципи моменти:

- оценка на мащабите и направленията на дейността на финансовия сектор; определяне на локализацията и оценка на интензивността на иницииранияте от него процеси на разрушение;
- оценка за потенциала на съзидателните процеси и на тяхната възможна локализация, при разграничение на реалното и лъжливо съзидание (финансовите балони);
- случаи на откриване на потенциални или реални финансови балони – оценка за потенциала на техния ръст и за възможните последици от тяхното спукване.

При анализа на днешната криза ние изхождаме от следните основни положения:

- в периода след Втората световна война иницииранияте от финансовата система разрушителни процеси основно се локализируют на периферията на глобалната икономика, като в същото време съзидателните процеси основно се реализират в нейното ядро – САЩ и другите западни страни, включително Япония и някои други малки азиатски страни (близка периферия);
- потенциалът за съзидателни процеси – на основата на модела на научно-техническия прогрес в страните от ядрото, основан на постоянното задълбочаване на технологичното разделение на труда, е изчерпан към началото на 70-те години на миналия век;
- по това време разрушителните процеси, локализиращи по-рано по периферията на глобалната икономика, започват да засягат територията на нейното ядро;
- приетите в края на 70-те и началото на 80-те години на XX в. мерки по либерализация на финансовия сектор, в това число и в международен мащаб (свободното движение на капитали), способстват за активизация на “лъжливо” съзидание⁶, позволило да се компенсират

6 Академик Евгени Матеев твърди точно обратното. Според него равновесието

последствията от процесите на разрушение за страните от ядрото. В същото време разрушителните процеси в световната икономика продължават, техните последствия обаче засягат преимуществено страните от периферията (поредицата от локални кризи, включително азиатската) и близката периферия (Япония). Следва да се отбележи, че разпадът на световната социалистическа система за разделение на труда води до рязко разширяване на потенциалната зона за действие на разрушителните процеси;

- започвайки от 2001 г., процесът по спукване на финансовите балони достигна до ядрото на глобалната икономика (кризата “дотком”), който процес обаче е локализиран за сметка на рязкото разхлабване на паричната политика и бързото нарастване на бюджетните разходи в САЩ;
- в резултат на това се ускори образуването на огромен балон в сектора на недвижимите имоти, който се спуска през 2007 г. и послужи като начало на глобалната икономическа криза.

Кризата доведе до съкращаване на мащабите на финансовия сектор от икономиката и до спад в неговата активност. Стартира процес на свиване на кредитните мултипликатори, много финансови институции или банкрутираха, или се оказаха на границата на банкрута. Фалитът на Lehman Brothers през есента на 2008 г. ускори процеса на падане на кредитния мултипликатор и постави американската и световната икономики пред риска от неспособност на финансовата система да се справи с осъществяването на присъщите ѝ кредитно-касовите операции.

С цел предотвратяване на по-нататъшното съкращаване на кредитните мултипликатори, в различни страни започнаха да се реализират програми за предоставяне на кратко- и дългосрочни ликвидности за банките – фактически протичаше заместване на кредитните пари със свежонапечатани пари от централните банки, а много финансови институции бяха изцяло или частично национализирани. Държавите бяха принудени да поемат върху себе си част от функциите на финансовата система по осигуряване на нормалното функциониране на реалния сектор, т.е. настъпи заместване на кредитите с постъпления от бюджетни средства, в резултат на което произтече рязък скок на държавната задлъжнялост, което скоро след това доведе до бюджетни кризи в редица страни и до нарастване на опасността от такива кризи в други.

Изхождайки от представените положения, нека оценим икономическата ситуация – такава, каквато я наблюдаваме на настоящия етап.

Актуално състояние на финансовия сектор

На първо място, падането на кредитния мултипликатор и заместването на

в икономическата система е частен случай от безкрайния процес на взаимодействие между сложните системи, който се характеризира с непрекъснат стремеж към състояние на балансираност, достигано единствено по случаен начин и за ограничен интервал от време.

кредитните пари с пари от централните банки продължава с високи темпове през целия период след острата фаза на кризата от 2008 година. За това време балансите на централните банки на водещите държави по света (САЩ, Еврозоната, Великобритания, Япония, Китай, Канада, Австралия, Швейцария, Бразилия, Индия) бяха разширени с около 9 трлн. долара или общо около 2,5 пъти (за седемте години, предшестващи кризата, ръстът е бил не повече от 50%). Големите централни банки по света продължават активно да смекчават паричната си политика:

- **В САЩ:** операция TWIST (заместване на краткосрочни книжа на баланса на ФЕД с дългосрочни). Отскоро - изкупуване на MBS (книжа, гарантиращи ипотечни задължения) в обем от около 40 млрд. долара месечно; изкупуване на държавни облигации за около 45 млрд. долара месечно.

- **Еврозона:** Две операции LTRO (предоставяне на ликвидности на банките за срок от три години, първата - през декември 2011 г.) на общ обем от малко повече от 1 трлн. евро, както и понижаване на основния лихвен процент на ЕЦБ с 0,25% до 0,75%. Формиране и ратификация на фонда ESM, предназначен да оказва помощ на проблемните страни от Европа. Обещание за оказване на неограничена помощ при изкупуване на облигации на проблемните страни, в случай на молба за помощ от тяхна страна. Както твърдят някои експерти, ЕЦБ няколко пъти се е включвал на пазара на държавни облигации на проблемните страни.

- **Великобритания:** Две разширения на програмата за изкупуване - сумарно на 100 млрд. паунда, до общо 365 млрд. паунда.

- **Япония:** Нееднократно разширение на програмата за изкупуване на активи. Понастоящем около 2/3 от всички пласирани държавни ценни книжа се поемат от централната банка. Общо въввлечените суми за подобни операции от давна надхвърлиха 1 трлн. долара по актуални валутни курсове.

- **Китай:** Сnižение на основния лихвен процент от 6,56% до 6,31% и няколко поредни смекчавания на изискванията към банките.

- **Южна Корея:** Понижаване на основния лихвен процент до 2,75%.

- **Швеция:** Риксбанката (Шведската национална банка) неколнократно понижаваше основния лихвен процент, за да стигне той в момента до 1% годишно.

- **Австралия:** Спускане на основния лихвен процент в четири стъпки – от 4,25% до 3%.

- **Индия:** Понижаване на основната лихва от 8,5% до 8%.

- **Бразилия:** Седем (!) понижения на основния лихвен процент от 11% до 8%.

- **ЮАР:** Понижаване от 5,5% до 5%.

- **Централната банка на Израел** само за месец май 2013 г. два пъти намали основния лихвен процент с по 0,25% до 1,25% годишно.

Координираните мерки в паричната политика на водещите централни банки допринасят за сравнително ниската волатилност на финансовите пазари и по отношение на отделните валути. Заедно с общото снижение в активността

на финансовия сектор, свързано с продължаващото падане на кредитния мултипликатор, ниската волатилност се обяснява и със структурните изменения в сектора.

Най-напред, значителна част от паричните средства се е насочвала към покупка на държавни ценни книжа. По същество, голяма част от растящата държавна задлъжнялост е била финансирана, пряко или косвено, за сметка на средства, предоставени от централните банки. Тук трябва да се спомене и такъв фактор като откритата на 30.11.2011 г. безлимитна суоп-линия между шестте водещи световни централни банки: ФЕД на САЩ, ЕЦБ, Банката на Канада, Банката на Англия, Банката на Япония и Националната банка на Швейцария. Първоначално се предполагаше, че нейното действие ще бъде до февруари 2013 г., но към средата на декември 2012 г. то беше продължено с още една година, въпреки че междувременно Япония се оттегли от съглашението.

Резултатите от такава съвместна работа са следните:

- отсъствие на съществена девалвация между отделните резервни валути;
- съкращаване на волатилността между резервните валути и в злато;
- загуба на привлекателност на пазара на кери-трейд.

Следва обаче да се разбира, че сами по себе си тези мерки не са стимулиращи за световната икономика. Те позволяват колебанията да се дъмпфират и да се нивелират действията на възможни спекуланти, за да не се “разклаща излишно лодката”. Ако се направи аналогия с един автомобил, то това е смазването на двигателя, а не замяната на негови износени части (отстраняване на диспропорциите) и още повече – не е зареждане на резервоара (увеличаване на потребителското търсене).

На второ място, рязко се увеличи обемът от средства, насочвани към пазарите на безрискови или нисколихвени активи. Към подобен род активи се отнасят, на първо място, държавните облигации. Облигациите на най-надеждните, от гледна точка на инвеститорите, държави – такива като САЩ и Германия, се ползват с особено търсене, което обуславя ниската им и дори отрицателна доходност (с отчитане на инфлацията и даже, в отделни случаи, без нейното отчитане).

Освен това, на все по-широко търсене се радват корпоративните облигации, които въпреки непрекъснато разширяващия се обем на предлагане, демонстрират понижаваща се доходност (в определени моменти някои корпоративни облигации показват доходност по-ниска от държавните). Много признаци показват, че на пазара на облигации се е оформил нов финансов балон (по-скоро, става въпрос за няколко балона). Действително, понижаването на доходността по облигациите позволи на много емитенти да заместят по-рано издадените скъпи емисии с по-евтини и да демонстрират, по този начин, подобряване на финансовите си показатели, без каквато и да е връзка със състоянието на реалния бизнес. По такъв начин привлекателността на новите емисии расте, което води до ръст на търсенето и по-нататъшно падане на доходността. Повишението по цените на облигациите позволява на инвеститорите да показват в отчетите си ръст на доходите.

Към края на 2012 г. снижението по доходността на пазара на облигации най-вероятно достигна до своите предели, което съдържа в себе си значителни рискове в краткосрочна перспектива. Доходността на американските и на японските облигации започна да расте, въпреки декларираните намерения на паричните власти да държат ситуацията под свой пълен контрол.

На трето място, рязко нараснаха обемите от налични парични средства по сметките на икономическите агенти. Обемът на средствата по сметките на финансовите и нефинансовите корпорации в САЩ достига, според някои оценки, до 3 трлн. долара, а във финансовия сектор са се натрупали кешови пари за около 1,6 трлн. долара (през 2007 г. са били само 20 млрд.). Все по-отчетливо се наблюдава тенденцията, позната като “бягство от парите”. В частност редица швейцарски банки започнаха да събират такси за съхраняването от тях средства по банкови сметки, вместо да изплащат проценти, каквато доскоро беше практиката.

Корпорациите в масов порядък започнаха да променят дивидентната си политика, увеличавайки дела на доходите, изплащани на собствениците. Чести станаха операциите по обратно изкупуване на акции. Такава политика от страна на успешните фирми принуждава по-малко успешните корпорации да увеличават обемите на взаимстванията (основно под формата на облигации) за увеличаване на плащанията към акционерите. Резултатът е наблюдаваният ръст в курсовете на акциите, който по никакъв начин не е обусловен от ситуацията в реалната икономика, която, обратно, се намира в депресивно състояние.

Актуално състояние на реалния сектор

В днешно време темповете на растеж в по-голяма част от регионите по света се понижават, в част от тях се наблюдава рецесия, като това се отнася за Еврозоната; за Великобритания (където вече сме свидетели на **тройна рецесия – нещо непознато досега за ортодоксалната икономическа наука**); за Япония, която, въпреки агресивната си парична политика, все още изпитва сериозни проблеми в промишления си сектор. Китайската икономика дава все по-ясни индикации за забавяне на растежа на БВП, същото се отнася за Индия и Бразилия.

Отделно трябва да се отбележи състоянието на американската икономика, която, въпреки усилията на статистическите служби, показва смесена динамика. Тези “усилия” са насочени в няколко посоки и предизвикаха дори недоволството на шефа на ФЕД Бен Бернанке, който неотдавна изказа недоволството си от официалните данни за пазара на труда, които “не отразяват докрай реалните процеси”, заради което през цялото време се налага да се търсят “алтернативни подходи”⁷.

⁷ Не по-различно е положението, когато говорим за манипулация на инфлацията. Ясно е защо – цените явно или неявно присъстват в по-голяма част от икономическите показатели.

Да вземем, например, БВП. При него имаме сумиране на добавени стойности, в

резултат на което се получава номинален показател (т.е. в “текущи цени”). За да изясним динамиката в реално изражение, е необходимо да приведем БВП към цени за минал период, определен за база. За тази цел трябва да изчислим индекс – дефлатор, и тук именно се правят “оптимизациите”. Или пък за изчисляване на годишната динамика на продажбите на дребно се сравняват продажбите на ритейлърите в дадения момент и преди година, а за привеждане към единна база отново се обръщаме към дефлатора, отразяващ средното изменение на цените спрямо миналия период.

Почти никоя икономическа статистика не може да мине без ценови индекси. По тази причина, манипулациите по целия свят вървят основно в това направление и понастоящем в тази сфера са актуални цели пет (само основните) типа.

На първо място, всеки ценови индекс се изчислява по кошница от стоки и услуги, при това - плаваща, т.е. в нея влизат не отделни стоки, а цели техни групи. Например, “бифтекът” не е стока, а название на група, в която влиза и хамбургерът: ако в края на месеца последният е поскъпнал по-малко от първия, тогава изхвърляме скъпия бифтек и отчитаме само цената на хамбургера, или обратно. Обоснование за метода е хипотезата за “идеалната субституция” – според нея човек е чист потребител, действащ строго рационално и опитващ се да минимизира разходите си. Тръгва се от презумцията, че ако например в Испания е поскъпнал хамонът, то испанецът веднага преминава на бъркширска шунка. В реалността обаче той не постъпва по този начин, а продължава да купува любимия си хамон, дори ако е поскъпнал. По този начин отбелязаната хипотеза е нереалистична и само занижава реалната инфлация.

На второ място, трябва да се отбележи хитрата структура на потребителската кошница. В САЩ инфлацията се недооценява, в т.ч. и заради влизания в кошницата за индекса на потребителските цени (ИПЦ) наем на жилищата - неговата стойност през последните години падаше заедно с цената на жилищата, съкращавайки общия инфлационен натиск (в момента тенденцията е за поскъпване на жилищата, но до пиковите значения все още е далече). Въпросът е в това, че непропорционално голяма част от наемателите живеят в икономически активни региони, където лесно би могло да се намери добра работа, наемите там не са ниски, но статистиците осредняват стойностите равномерно по цялата страна, включвайки, на общо основание и с еднаква тежест, депресивните региони и малките градове, с което занижават крайния резултат.

Освен това, различните методики използват различни кошници – в САЩ съществува CPI (индекс на потребителските цени) и PCE (цени на потребителска кошница): на пръв поглед е едно и също, но кошниците са различни. Британците в продължение на векове са изчислявали индекс по цени на дребно, но ЕС ги принуди да изчисляват CPI по неговата методика: по идея крайните резултати би трябвало приблизително да съвпадат, но в действителност първият е по-голям от втория с около един път и половина абсолютна стойност.

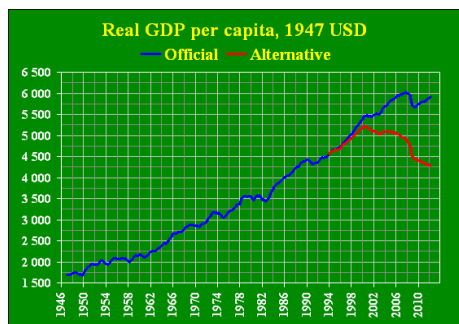
Третият начин за манипулации касае отделните стоки вътре в кошницата. Тук обикновено се извършва подмяна, когато нерепрезентативна подборка от търговски обекти или директни операции по изчисляване на цени дават невярно значение по цените на конкретна стока. Казано по друг начин, тук не става въпрос за “цивилизовано” изменение на методологията, а вече за съвсем криминално мошеничество, което е доста разпространено в практиката. Особено гротескни изглеждат тези действия при изчисляване на минималните жизнени стандарти - в тази кошница се включват вредни за здравето, но евтини продукти; по стоките за дълготрайна употреба се завишава срока

Дори да приемем, че в американската икономика се наблюдават първи индикации за бъдещи икономически ръстове, не бива да забравяме, че те в голяма степен са свързани с продължаващите скъпоструващи държавни програми за стимулиране на икономиката и се поддържат от бързоразрастващия се държавен дълг. В същото време е очевидно, че паричните вливания в икономиката не задействат ефекта на мултипликатора, тъй като получаваните от американ-

на ползване до износване - не е тайна, че за последните десетилетия той значително се е съкратил за много стоки, но стандартите от минали времена продължават да се прилагат активно.

По-нататък, манипулациите обхващат процеса на усредняване по цените на различни стоки, вътре в кошницата. Предварително изглежда, че това е чисто математическа процедура - всяка група има своето тегло, остава само да изчислим среднопретеглената цена. За простота да си представим, че в кошницата има само два продукта. Единият е поевтинял с 20% за година, а другият е поскъпнал пак с толкова. Нека средният размер на разходи за всеки от тези продукти (т.е. и тяхното тегло в крайната кошница) да е еднакъв. Тогава е логично да се предполага, че сумарната инфлация е равна на нула, т.е. това е средното значение между +20% и -20%, взети с еднакви тегла. В действителност, обаче, статистиците съобщават, че е регистрирана дефлация от два процента и нещо. Как е възможен подобен резултат? Много просто: те изчисляват не аритметична, а геометрична среднопретеглена величина. В конкретния случай квадратният корен от произведението на 1,2 и 0,8 е равен на малко по-малко от 0,98. Към тази категория дребни хитрости се прибавят и други "иновации", като "верижните индекси" например. Най-новото "изобретение" са т.н. "хедонистични индекси": От средата на 90-те години в цените се залага растящото "наслаждение" на потребителя от съвременните стоки. В САЩ такъв подход обхваща компютрите, аудио, видео и пералните машини, хладилниците, дрехите и даже ученическите учебници. Ако, например, за година цените са нараснали със 7%, но стоката е започнала да носи на потребителя 3% повече наслаждение, то показателят за инфлацията по конкретната позиция е 4%. И ако по мнението на статистиците новите якета носят с 10% повече наслаждение, отколкото предишните, то при ръст на цените от 3% ще се отчете дефлация от 7%. Проблемът за потребителя е в това, че ако, например, новият ноутбук е 20% по-производителен от стария, реално това не може да съкрати разходите, тъй като няма как да се купи 0,8 част от ноутбука. Купува се, естествено, цялата компютърна машина, за което трябва да се плати пълната поискана сума, а не "хедонистично" намалената. Още повече, че заплатата се плаща без хедонистична индексация. Съществуват независими изследователи, които водят свои разчети на цените, използвайки старите методики и коригирайки, по този начин, официозната статистика по всички направления. Разминаването в оценките стана очевидно към средата на 90-те години и към днешния момент индексите на потребителските цени по старата и по новата методики се разминават средно с около 3,5% годишно. Например, Министерството на търговията на САЩ дава ръст на реалния БВП на глава от населението и сочи почти достигане на докризисния пик от 2007 г., но корекцията по старите методики показва съхранение на спада, заради което показателят, в действителност, е паднал до стойности с 25-годишна давност. Нещо повече – става ясно, че самият рекорден пик се е случил не през 2007 г., а през 2000 г. (графика 1)

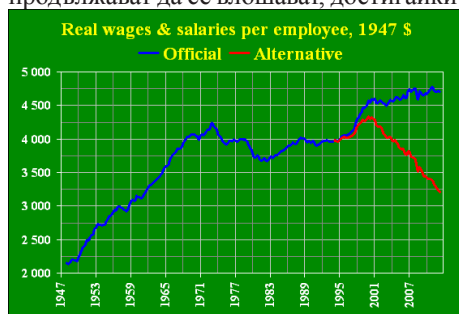
ските корпорации средства в крайна сметка потъват по техните сметки и не се

Графика 1. Реален БВП на глава от населението в САЩ

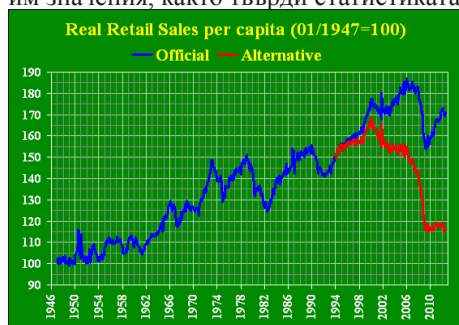
Източник: Бюро за икономически анализи на САЩ, Бюро за преброяване на населението на САЩ, независими оценки

Реалните заплати (на един зает) съвсем не са на върховете си стойности, както се опитва да ни убеди Бюрото за икономически анализи, а на около една трета под тях и продължават да се влошават, достигайки вече до половинвековни минимуми. (графика 2)

Графика 2. Реални заплати на един зает служител в САЩ

Източник: Бюро за икономически анализи на САЩ, Бюро за трудова статистика на САЩ, независими оценки. Съответно и търсенето (реалните продажби на дребно, на глава от населението) също са на дъното от 60-те, а съвсем не са близко до рекордните им значения, както твърди статистиката. (графика 3)

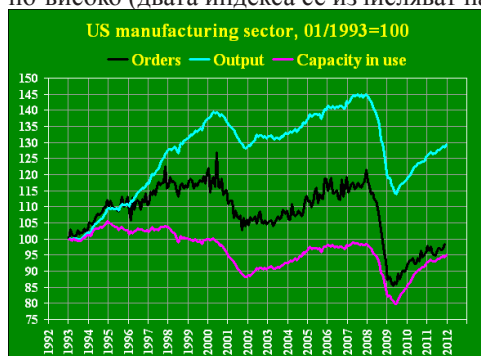

Графика 3. Реални продажби на дребно в САЩ, на глава от населението

Източник: Бюро за преброяване на населението на САЩ, независими оценки

използват за инвестиции в реалната икономика. Ако ситуацията се разглежда

Манипулации се правят и в производствената статистика, въпреки че тук има доста естествени ограничители, предвид на факта, че данните биха могли да се събират в натурални единици. За съжаление, обаче, и тук се предпочитат боравенето с парични измерители, което предполага доста по-лесно използване на вече разглежданите изкривени дефлатори. За широката публика би било интересно да разбере, че в САЩ, например, показателите за производствения сектор се изчисляват от съвсем неподходящи за целта ведомства: дефлаторите (тук вече става дума не за CPI, а за PPI – индекс по цени на производител) се публикуват от Бюрото по трудова статистика, производствените поръчки се отчитат от Бюрото за регистрация на населението, с обемите за промишленото производство се занимава ФЕД, т.е. централната банка на САЩ и т.н. Характерно е, че тази пролет ФЕД за пореден (вече пети) път, преразглежда данните от 2007 г., а тъй като това е базова година (нейните значения са взети за 100), като резултат се промениха всички числа, започвайки от 1919 г. – заедно с всичко останало, отново са “подправени” коефициентите, коригиращи влиянието на сезонните фактори. Най-силно ревизията засегна показателя за степента на натоварване на производствените мощности, който беше сериозно понижен. И този постоянен процес на корекции се случва непрекъснато, което навежда на по-сериозни последващи изводи. По-важно обаче е това, че ФЕД публикува само крайните индекси по производството (като цяло за промишлеността и по групи отрасли), без каквито и да е натурални показатели, което напълно обезсмисля усилията да се направи опит за анализ, какво се крие зад тези показатели. А такъв анализ е необходим по следната причина: ако се вземе същият този индекс за обработващата промишленост и се сравни с новите поръчки пак за обработващата промишленост (дефлирани с помощта на съответния отраслови PPI на Министерството на труда), ще се стигне до твърде интересна констатация – започвайки от 1993 г., показателите сериозно се раздалечават, така че понастоящем поръчките са на ниво, сравнимо с периода от преди двадесетина години, но производството е с 34% по-високо (двамата индекса се изчисляват на човек от населението) (графика 4).

Графика 4. Индекс за обработващата промишленост и за новите поръчки в САЩ, на човек от населението

Източник: Бюро по трудова статистика на САЩ, Бюро за преброяване на населението на САЩ, ФЕД на САЩ.

Да допуснем, че временно показателите действително могат да се разминават, но в дългосрочен хоризонт те би трябвало да се движат синхронно: производителите произвеждат, изпълнявайки конкретно направени поръчки на реални субекти, без

не от гледна точка на такъв синтетичен показател като БВП, а от гледна точка на реалната икономика, то следва да се обърне внимание и на такъв показател като Baltic Dry Index – индекс за фрахта на плавателните съдове. Само за 2012 г. той се е съкратил двойно, свидетелствайки по категоричен начин за спада в логистичния сектор, в международната търговия и в крайното потребителско

значение дали става дума за държавата, за частни фирми или за търговски организации. Откъде, тогава, се получава това разминаване? Хипотезата ни е проста и тя се подкрепя от факта, че до 1996 г. е съществувала синхронност, а след това тя е изчезнала. Въпросът е в това, че именно към средата на 90-те започват да възникват изкривявания в начините за изчисляване на инфлацията и техен вдъхновител става тогавашното ръководство на ФЕД. И до днес PPI се занижава явно по-слабо, отколкото CPI, - с около 1,0-1,5 процентни пункта годишно. Изглежда, че централната банка счита това за недостатъчно и се опитва да внедри методологическите иновации и по отношение цените на производител, и прилагани преди това само за потребителските цени. За това наемква една от препратките към отчета за производството. Тя гласи, че ФЕД сама (“от алтернативни източници”) изчислява съответните индекси за редица сектори – това са фармацевтиката, полупроводниците и комуникационното оборудване – именно тези сектори, в които ръстът на цените най-активно е изкривяван от “хедонистичните индекси”. От горната ситуация излиза, че най-напред производителите “изпитват наслаждение” (отразено в “хедонистичните индекси”) от различните произведения от тях стоки, след което те ги продават на крайните потребители (предполага се – със сълзи на очите), след което последните започват “да се наслаждават” на придобитите продукти, предизвиквайки заедно с това подскоци в индикаторите по производството. За отбелязване е, че кумулативният ефект от тези машинации (34% за 20 години) е приблизително равен на малко под 2% годишно – същите, които съставят разликата в мащабите на изкривяванията между CPI и PPI (говорим за малко под 2% годишно, тъй като методологическите иновации са въвеждани постепенно – през 1993-1996 г. този процес едва е започнал и в първоначалния период занижаването на CPI е било доста по-скромно – графика 5).

Графика 5. Промислени поръчки в САЩ, на глава от населението

Източник: Бюро по трудова статистика на САЩ, Бюро за преброяване на населението на САЩ, независими оценки

Крайният извод е очевиден: числата на ФЕД по промишленото производство не заслужават никакво доверие, те съдържат двойна манипулация и изцяло изкривяват картината по индустриалното производство.

търсене. Текущото значение на индекса е 15 пъти по-ниско от пиковите, достигнати през май 2008 година.

За пълнота на картината по световната икономика ще я допълним с данни по потребителското търсене и безработицата. Падането на потребителското търсене се явява ключов момент от днешната глобална икономическа криза (за причините на този процес – в по-нататъшното изложение). Така например в Евроразоната потреблението на домакинствата пада устойчиво вече няколко години, като за 2012 г. то достигна, по официални данни, 1,3%. Добър показател, свидетелстващ за подобни тенденции, е намаляващото число на регистрираните нови автомобили. Симптоматично е, че всички членове на Евроразоната регистрират спадове, като за някои страни членки спадовете предизвикват сериозни тревоги – за Франция, Италия и Испания, те са около 20% за 2012 г., за Гърция – около 50%, за същия период и т.н.!

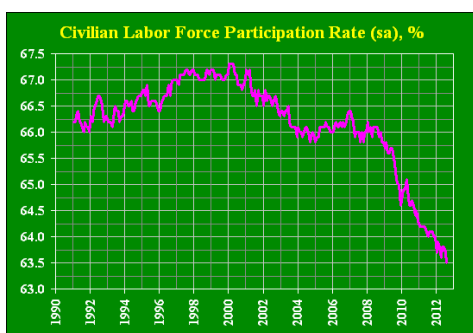
Безработицата също е проблем, с който нито едно правителство не успя да се справи. За ЕС към края на май 2013 г. тя достигна 12,6% от трудоспособното население, като отчетливи “лидери” по този показател са Гърция и Испания с над 26% от трудоспособното население и повече от 50% безработни сред младежите до 25 години. Неоднозначна е картината и с безработицата в САЩ⁸. По формални показатели тя беше

⁸ Трудовата статистика отдавна е ахилесовата пета на щатската статистика, но до 80-те години на миналия век тя не смееше да “коригира” традиционния подход. Сериозната стагфлационна криза на 70-те, обаче, заедно с избирането на Рейгън, активизираха ревизионистичните процеси, продължени и по време на Клинтъновата администрация. В резултат, се получи “гъвкава методика”, която слабо отразява реалностите в сферата на заетостта. Постоянно променящите се коефициенти за изчистване влиянието на сезонните фактори, перманентното преразглеждане на старите данни със задна дата, заедно с редовните разминавания на данните по двете проучвания, влизащи в единния трудов отчет, както и други подобни “иновации” са само безобидни детайли на фона на всичко останало. Какво именно? Например, по методиката на американското Министерство на труда безработен, който е бил невнимателен да продаде своя стара вещ на интернет-аукцион, веднага се вписва в списъците на имащите работа.

Бюрото по трудова статистика ежегодно изхвърля от работната сила, без каквато и да е видима причина, няколко милиона човека – презумпцията е, че след като кандидатът “търси недостатъчно усърдно работа”, той престава да съществува въобще, като не се води нито сред заетите, нито сред търсещите работа. В резултат на подобни практики делът на работната сила сред възрастното население на САЩ, в противовес на здравия разум, пада вертикално, като очевидно обясненията за масово излизане в пенсия на бейби-бумъри са несъстоятелни – именно на старшите поколения (над 55 годишна възраст) се пада в последните две години целият прираст на работни места (тоест, наблюдава се обратният процес, когато “пенсионерите” продължават активно да работят и дори да изместват конкурентите си сред младежите – графика 6)

ограничена до около 7,8% към края на 2012 г. Заедно с това, първичните обръщания за помощи при безработица съобщавани ежеседмично) не могат да се слязат трендово под равнището от 350 хил. души.

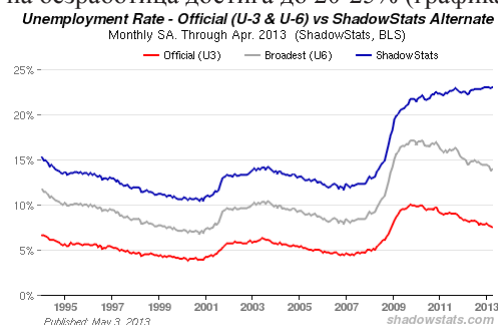
Съотношението на имащите работа граждани на САЩ към цялото население, така и не се възстанови след пропадането на показателя през 2008-2009 г. Освен това, ако се сравни показателят за официалната безработица със съотношението на количеството икономически активно

Графика 6. Дял на работната сила като процент от възрастното население в САЩ
Източник: Бюро по трудова статистика на САЩ, Бюро за преброяване на населението на САЩ

По този начин, няма никакви основания за съкращаване на числеността на работната сила. Всъщност, тя би трябвало да расте с малко повече от 1 млн. човека годишно (населението расте с 2-3 млн.), а реалните статистически данни показват коренно различна картина.

Казано по друг начин, истинският брой на безработните в САЩ е много повече от официално съобщавания. За разбиране на разликата ще приведем две числа: Министерството на труда дава понастоящем ниво на безработица от около 7-8%, а методиката от 90-те години изчислява 14-15%, въпреки че това е вече изкривен подход, спрямо този, който е бил към 1980 г. По предишната методология днешното равнище на безработица достига до 20-25% (графика 7).

Графика 7. Безработица в САЩ, изчислена по различни методики

Източник: http://www.shadowstats.com/alternate_data

Оказва се, че крайният резултат е трикратно "намаление" на показателя, което дори човек-институция като Бен Бернанке не може да подмине с лека ръка.

население към количеството на заетите, ще се установи, че от началото на 90-те до 2008 г. между тези два показателя се наблюдава значителна корелация, която вече не съществува. За постигане на корелация текущото равнище на безработица би трябвало да достига числови стойности от порядъка на 9-9,5% - именно такова беше равнището на показателя в пика на първата активна фаза от глобалната икономическа криза. Няма никакъв забележим прогрес по застойната безработица, като настоящем показателят за лицата, нямащи работа повече от половин година остава на нива от около 40% от всички регистрирани безработни, а медианната се колебае около 20 седмици без работа⁹.

⁹ През април 2013 г. от САЩ дойде поредната новина, свързана с търсенето на пътища за „преодоляване“ на продължаващата вече седма година икономическа криза. След като властите се оказаха безсилни да предприемат каквито и да е реални действия за справяне с проблемите, те решиха още по-сериозно да се заемат с манипулацията на числата, в опит да скрият картината на повсеместните спадове.

Въобще, статистиката би трябвало да характеризира обема на икономиката или по друг начин казано – всичко, което е произведено в страната за годината. Статистическите алхимици отвъд Океана, обаче, направиха нещо, за което никой досега не се беше сетил: от месец юли те вкарват в инвестициите (което е част от БВП) интелектуалната собственост и научно-изследователските и конструкторски работи (НИКР), елементи, които бяха разходи за фирмите и съответно намаляваха общата добавена стойност в икономиката.

Разходите за научни изследвания винаги са твърде рискови и неопределени. Ако като резултат имаме патенти, то тогава можем да си отдъхнем с облекчение, но ако парите просто се похарчат, което в условия на икономическа криза и спадове е по-вероятно, тогава всички тези фокуси изглеждат като един голям балон.

Тук дори не споменаваме за отчитането на твърде специфичните нематериални активи, каквито са т.н. „гуд уил“. Дори що годе по-видимите негови компоненти като интелектуалната собственост, например, се оценяват твърде произволно, въпреки че днешните икономисти предложиха методики за изчисляване и на този „показател“. Да не говорим за т.н. „корпоративен дух“, който също оттук насетне ще влиза в БВП.

Да си припомним, че освен частни, в Америка работят и федерални корпорации, като Пентагона, например! Как статистиците ще мерят духа на това учреждение, ако например, някой ислямски терорист (възпитан от същата институция) реши да се самовзриви на някое публично място или пък, ако „справедливият гняв“ на „Демокрация No1“ изсипе бомбите си над поредните отбелязани цели.

Да добавим, че по новите правила този „корпоративен дух“ ще трябва и да се амортизира: терористичен акт – падащ БВП; поредна „блестяща победа над световното зло“ – скачащ показател. В случая експертите от Бюрото за икономически анализи нямат никакви поводи да се оплакват, че някой спира „творческия подход“ в работата им.

Освен това, се променя и редът за отчитане на отчисленията на компаниите в пенсионните фондове. На отчитане, в състава на фонда за заплащане на труда, вече подлежат заявените, а не фактическите плащания. Това нововъведение ще предизвика най-голям проблем за компаниите, неизпълнили своите обещания пред работниците, тъй като то може да засегне дори тяхната чиста печалба.

През август 2012 г. секретариатът на СТО публикува обширен доклад,

Ако се обърнем към конкретиката ще видим, че само за 2007 г. това изменение ще добави 30 млрд. към досегашния БВП на САЩ – с толкова са били по-малко реалните пенсионни отчисления за икономиката през годината, спрямо заявените предварително. С още 60 млрд. долара ще скочи показателят за същия период, заради това, че всички съпътстващи разходи по покупката на недвижима собственост (кадастрални сборове, юридическо обслужване и т.н.) вече се включват в инвестициите. За съжаление, обаче, всички тези „иновации“, заедно с предишните „постижения“ като хедонистичните индекси и „имотната рента“, доведоха до това, че данните на статистиката загубиха каквато и да е познавателна стойност, както и инвариантността си, спрямо началото на отчитането (в случая – базовата година на изчисленията). Ето какво казва по въпроса известният аналитик Сергей Егишянц: „Ако вземем отчета по БВП за 2012 г., ще видим, че „по цени от 2005 г.“ повече от 60% от инвестициите се падат на статията „информационно оборудване и програмно осигуряване“, които до 1999 г. не са присъствали в този раздел: а ако за база се вземе по-късна година, то делът на означения компонент рязко ще се понижи – в текущи цени той ще състави едва 27,5%.” Този резултат се получава, заради произволното опериране с хедонистичните индекси! Към всичко това можем да добавим и „имотната рента“, която е фиктивен доход, който домакинствата биха получили, ако не живееха в домовете си, а ги отдаваха под наем. Само по този начин САЩ си осигуряват поне 8% от БВП.

Изводът е, че статистическите отчети в Америка се превръщат все по-отчетливо в индикатор, измерващ „удоволствието“, което потребителите, по мнението на чиновниците, са изпитали за изминалата година и това е поредната стъпка, която все повече отдалечава статистиката от реалността. Скоро можем да очакваме отчитането и на други „трудови ангажименти“, такива като посещението до съседния магазин (вместо пазаруването по интернет) или домашното почистване и готвене от съпругата, или пък изхвърлянето на боклука от стопанина на къщата?

Очевидно е, че статистиката няма за цел адекватно да описва реалните икономически процеси. Но има един важен момент: ако достатъчно дълго се използват типови (непроменящи се) методики в рамките на сравнително постоянни политически условия, то опитните експерти започват, даже на базата на изкривената информация, да правят някои напълно адекватни изводи за протичащите икономически процеси.

Тъй като тези изводи обикновено не са в интерес на властите, по естествен начин, непрекъснато възниква желание за промяна на методиките, което дава възможност за пренареждане на статистиката, според изискванията на момента и за размиване на данните до превръщането им в практически безполезни за сериозен анализ. ... Или за показване на ръстове за години напред.

Например, както изтъкнахме вече, изчисляването на текущата американска инфлация, по методики от 70-те години на XX век, дава доста по-различни резултати от днешните официални данни, което пък прави числата за икономическата динамика къде по-оптимистични.

Затова, промените от тази пролет осигуряват поне 3% покачване в иначе толкова проблематичния показател за БВП, който в последните години непрекъснато стагнира. По мнението на експерти, това е най-голямата ревизия на националната статистика, правена след 1999 г., а преизчисленията ще засегнат исторически редове чак до 1929 г., което може да се квалифицира като пренаписване на стопанската история.

в който бяха анализирани тенденциите, наблюдавани до момента, както и беше дадена прогноза за развитието на международната търговия в бъдеще. Освен с крайно песимистичната прогноза за 2012 г. (чиято реалистичност се потвърди от практиката), докладът е интересен и с това, че в него е поставена под съмнение концепцията за *декаплинга*, която лежеше в основата на разчетите на много икономисти за това, че днешната криза все пак ще бъде преодоляна. *Основната идея на декаплинга се заключава в това, че развиващите се страни са в състояние самостоятелно да осигурят висок икономически растеж в дългосрочна перспектива, независимо от това какво се случва с икономиките на развитите страни (за най-ярко проявление на декаплинга се считаше съхраняването на високите темпове на ръст в Китай през 2008-2009 г.).* В доклада беше показано, че икономическата ситуация в развиващите се страни в дългосрочен план съществено зависи от търсенето в развитите страни¹⁰ и затова забавянето на растежа във втората група страни рано или късно ще доведе до забавяне и в първата група¹¹.

Този извод напълно съвпада с нашите представи за механизма на взаимодействие между развитите и развиващите се държави¹², на чието ос-

¹⁰ От тази гледна точка интерес представлява започналото през 2012 г. забавяне на китайската икономика. Правителството и паричните власти на Китай предприеха активни мерки, насочени към стабилизиране на ситуацията и към края на годината бяха постигнати определени положителни резултати. Все пак, перспективите пред китайската икономика предизвикват сериозни опасения сред експертното общество. Без съмнение Китай е натрупал значителни ресурси, които му дават възможност да компенсира в краткосрочна перспектива негативното въздействие от страна на търговските си партньори. В същото време ние оценяваме натрупаните диспропорции в икономиката на страната като твърде значителни и считаме, че в по-дългосрочен аспект именно те ще определят нейните перспективи.

¹¹ Продължавайки темата за развиващите се страни, следва да се отбележи още едно обстоятелство. В докризисния период преносът на производства в страни с евтина работна ръка (в последните предкризисни години това беше Китай) беше най-печелившата операция от гледна точка на финансовия сектор. Той беше и най-разрушителният фактор за изградилата се структура на световната икономика, тъй като способстваше за съкращаване в търсенето на произвежданата продукция, в същите или даже в нарастващи мащаби. Следва да се отбележи, че тази тенденция се съхранява, макар и в по-ограничени спрямо докризисния период, мащаби. При това Китай – от най-печеливш от този процес, постепенно се превръща в една от неговите жертви. Ограничаването на мащабите е свързано с отслабването на финансовия сектор и с изменението на неговата структура, както и с факта, че такива удобни, крупни страни като Китай вече липсват.

¹² Следва да се отбележи, че, както показва опитът, моделът на развитие, свързан с преноса на производства, особено към неголеми страни, е съпроводен от високи рискове за формиране на финансови балони с ниска степен на устойчивост. Признаците, че такива балони се формират или на практика са се формирали, вече са налице. В

нование през всичките последни години ние прогнозирахме хода на развитие на световната икономика, разминавайки се в оценките си с по-голяма част от останалите икономисти. Нашият подход обаче изисква да анализираме не само разрушителните процеси, но и потенциала за съзидание в световната икономика. В тази връзка трябва да отбележим три важни направления.

Роботизация

Една от “новите” идеи е тази за широкото използване на роботите в индустриалното производство. Думата “нова” поставяме в кавички, тъй като самата идея циркулира от няколко десетилетия, а и покрай нея е натрупан немалък негативен опит. Понастоящем, за такъв процес се говори ентусиазирано покрай лозунга за връщане на производства от Китай обратно в развитите страни. Популярността обаче на подобна идея не я прави по-осмислена – роботите няма как да решат проблема с падащото търсене, дори по-скоро ще го задълбочат.

Разбира се, може да се разчита, че роботите ще се произвеждат в развитите страни, което ще позволи да се създадат множество нови високоплатени работни места. Но това би било възможно дотогава, докато роботите се произвеждат на отделни бройки, но в този случай ефективността от прилагането им ще бъде ниска, дори при условие, че стойността на работната сила в Китай ще нараства. Ако производството на работи бъде поставено на конвейер, бързо ще стане ясно, че то е много по-изгодно именно в Китай или в някоя друга азиатска страна.

Ето какво казва по въпроса патриархът на българската икономическа наука – акад. Евгени Матеев през 1987 г.: „Както и при друг повод беше изтъкнато, въвеждането на гъвкави технологии, в т. ч. роботизацията, по-скоро усложняват проблема за специализацията и за темпоралния график, отколкото да го снемат от дневен ред... Специализираните видове продукция и концентрацията на производството на всеки такъв специализиран вид изискват по необходимост широк пазар за реализация.¹³”

Да си припомним, че през 80-те години лидер в робототехниката беше Япония. Впрочем, роботиката засега е само обща идея, въпреки че не е изключено за осъществяването ѝ да бъдат отделени някакви ресурси.

съвременните условия спукването на такъв род локални балони може да доведе до твърде сериозни глобални последици. Тук трябва да се има предвид увеличаването на финансовите проблеми в такива отдавна въвлечени в световната икономическа система страни като Бразилия, Турция и Индия. Възможният пореден банкрут на Аржентина може би няма да повлече след себе си глобални последици, но той нагледно показва рисковете, с които се сблъскват инвеститорите по целия свят.

¹³ „Структура и управление на икономическата система”, акад. Евгени Матеев, ДИ „Наука и изкуство”, София, 1987 г., стр. 504.

Шистова революция

Друга актуална тема за обсъждане сред експертното общество е набиращият все по-високи обороти добив на шистов газ. Действително, добивът на нетрадиционни (unconventional) въглеводороди от шистови породи (и не само от тях) вече е реалност и това едва ли някой може да отрече. Експертите изтъкват, че добивът в промишлени мащаби е възможен, че вече съществуват технологии в това направление и че те продължават да се развиват, както и че запасите от такива въглеводороди на планетата са твърде големи.

Доскоро ахилесова пета на шистовия добив беше потреблението на вода – средно на 1 барел петрол трябва да се използват 7 барела вода, която предварително се смесва с химикали и под налягане се вкарва в земните пластове. Преди пет години коефициентът на повторно използване на водата беше незначителен, сега той достига до около 10% и в това направление активно се провеждат изследвания, в частност от Израел, който разглежда своите нетрадиционни въглеводороди в геополитическата плоскост на противопоставянето си с арабските монархии. Вече се работи с пилотни проекти за технологии за “пропанов разрыв”, в който вместо вода се използва пропан или втечнен газ. Разтваряйки се в течните въглеводороди, след това те напълно се извличат от пласта, без да оказват въздействие на околната среда. В случай на успешна апробация на тази технология могат да бъдат снети много опасения (в т.ч. и екологични), свързани с хидратичния разрыв на пласта, не само за САЩ, но и за други страни.

Ако говорим за конкретика, не можем да не отбележим, че цената на отсичане (breakeven price) за шистовия петрол при вътрешнопластовите методи – цена, при която проектът става икономически рентабилен, след като е включил всички данъци, операционни и капиталови разходи, както и 15% рентабилност – се е съкратила от 88 долара за барел през 2006 г. до около 40-45 долара в настоящия момент (или около 2 пъти!). И пределът за развитието на технологиите не е достигнат.

Резултатите от шистовата революция вече са пред очите ни. В началото на 2013 г. САЩ достигнаха до ежедневен обем от 7 млн. барела петрол (Саудитска Арабия има 9 млн.). Това се случва за първи път след 1993 г. Устойчиво ниските цени на газа инициираха преустройство в американския енергиен сектор, както и стимулираха връщането на някои енерго- и суровиномемки (органична химия) производства от Азия обратно в САЩ.

Дългосрочните перспективи за развитие на технологията и за нейното прилагане обаче не са съвсем очевидни. Все пак, този фактор работи в подкрепа на американската икономика (впрочем, в случая бюджетните стимули играят доста по-съществена роля). Ние обаче не откриваме в тази технология достатъчно потенциал, който би могъл да инициира вълна от икономически ръстове в глобален мащаб. Все пак, не са изключени сериозни структурни изменения на световния енергиен пазар, които биха могли съществено да повлияят върху глобалните икономически процеси.

Информационни технологии

Последните години се превърнаха в разочарование, във връзка със старата и изглеждаща доста перспективна идея за революционната роля на информационните технологии, които се очакваше да дадат нов импулс за икономическото развитие в глобален мащаб. Случващото се в сектора рязко увеличи съмненията в тази посока. В този контекст са и излизането на facebook на публичните пазари, и рязкото поскъпване и сиване на "Apple", превърнала се за определен период в най-скъпата световна компания, и други подобни събития, които определяха облика на настроенята в бранша. Последните събития са свързани с патентните спорове и заяждания между конкуренти, принудени да работят в условия на съкращаващо се крайно търсене, както и с оповестените твърде съмнителни сделки, извършвани в миналото.

Като цяло, за всички е ясно, че IT-секторът е такъв икономически отрасъл, както например леката промишленост (в която факторът мода също играе значителна роля) и с приблизително такъв потенциал за развитие (т.е. не много висок). В момента, в който секторът престана да глези потребителите с принципни новости, в него се изостри конкуренцията, понижила рязко рентабилността му. Разбира се, секторът все още демонстрира някои признаци на развитие (в частност, обемите на он-лайн търговията), но свързаните с него глобални очаквания намаляват с всеки изминал ден.

Идеята за глобална валута и икономическите ръстове

В последните месеци продължава и се изостря дискусията, относно стратегията за излизане от кризата. При това в обсъжданията беше осъществен нов обрат. Неотдавна управляващият директор на МВФ Кристин Лагард направи фундаментално изказване в рамките на ежегодната конференция на организацията, проведена в края на 2012 г. в Япония. Ключово за нейното изказване беше описанието на ситуацията в Европа. Дълговата криза на Стария континент беше оценена като дългосрочен опасен фактор и беше посочено, че МВФ е твърде обезпокоен от негативното влияние, което ожесточаването на финансовата дисциплина оказва върху икономическия растеж. Лагард предупреди европейските страни да не се увличат по прекомерното съкращаване на разходите и повишаването на данъците: "понякога е по-добре да се изгуби повече време"¹⁴. Няколко дни преди това МВФ направи предупреждение,

¹⁴ Нещо повече, наскоро МВФ призна, че по отношение на гръцката криза, неговите препоръки съвсем не са били от най-добрите, вследствие на което Гърция е пострадала от много по-дълбока рецесия, спрямо прогнозираната. В съобщението на фонда, между другото се споменава и следното: „Аналитиците на фонда недооцениха критичността на строгите условия, по които бяха предоставени кредитите” и „... в МВФ трърде оптимистично гледаха на възможността за възстановяване на гръцката икономика и за готовността на гръцките власти да изпълняват условията на програмата”.

Факт е, че за годините на кризата икономиката на Гърция се съкрати с около 20%, а

че много страни по света систематически недооценяват понижението на икономическите ръстове, вследствие приемането на мерки за икономии. В продължение на темата Лагард заяви, че с отчитане на преоценката за ефекта от удара по икономическите ръстове, чрез фискалната консолидация, за европейските правителства не е особено разумно да хвърлят усилия по стремежи за целеви нива на бюджетния дефицит в случай, че икономическият растеж ще ги разочарова.

Това е нещо нечувано. МВФ винаги и навсякъде се е застъпвал именно за прилагане на мерки за икономии, в случаи на проблеми с икономиката на една или друга страна, за съкращаване на държавните разходи, в т.ч. и за социални нужди. Нещо повече: Фондът винаги е обвързвал своите програми за помощи и кредити с качеството на изпълнение на тези свои препоръки. Фактически, Кристин Лагард говореше за завой на 180 градуса. Разбира се, такъв подход имаше своето документално обосноваване. Няколко дни преди конференцията МВФ публикува прогноза за развитието на световната икономика, която съдържа специален раздел, подготвен от главните икономисти на МВФ Оливие Бланшар и Даниел Ли. В това изследване те разглеждат, на основата на примера на 28 страни, основното предположение, върху което се базира самата идея за фискална консолидация. От периода на Великата депресия се смяташе, че мултипликаторът за влиянието на мерките за икономии върху БВП съставя от 0,4 до 1,2 – т.е. консолидация (намаление на разходите) с 1% би довел до понижение на БВП с 0,4-1,2%. Обаче, както пишат Бланшар и Ли, в действителност тези значения са погрешни примерно с около 0,5 и реално този мултипликатор съставя 0,9-1,7. Ако се вземе средното значение от 1,3, излиза, че опитът да се икономисат 1% разходи води до влошаване на ситуацията с 1,3% – фактически в обозримо бъдеще ние имаме система с положителна обратна връзка: съкращаването на разходите води не до подобряване на съотношението дълг/БВП, а към неговото влошаване.

И така, МВФ даде своята рецепта, подкрепена впоследствие от разкритията на учени от Масачузетския университет в САЩ¹⁵, за извеждането на световната икономика от кризата, но е очевидно, че прилагането ѝ носи със себе си дългосрочни икономически рискове (които са добре познати на икономистите от МВФ, тъй като по-рано те доказваха имен-

нивото на безработица достигна 27%, като сред младежите тя е два пъти по-висока. Именно в такъв контекст вече е очевидно, че за ЕС като цяло рецептите за излизане от кризата вече ще бъдат насочени в съвсем друга посока и ще бъдат свързани с непрекъснати парични инжекции, съпроводени от нарастване на държавните дългове

¹⁵ Наскоро гръмна грандиозният скандал с доказаното, от учени от Масачузетския университет, фалшифициране на изследванията, което си е позволявал да прави един от световноизвестните икономисти Кенет Рогофф, чиито работи в продължение на десетилетия определяха икономическата политика в различни части на планетата.

Линк към съобщението в пресата:

http://pda.rbcdaily.ru/2013/04/18/world/562949986636419_news.shtml

но това). Тези рискове не изглеждат силни, ако, както при САЩ, се постигне финансиране на бюджетния дефицит при ниски проценти. Дори зад Океана обаче съществува разбиране, че да се разчита благоприятната конюнктура да продължава достатъчно дълго време, е неразумно и точно това обстоятелство изгражда интригата на прословутата фискална стена. Но как да се реагира в случай, че глобалните инвеститори започнат да губят доверие в правителството, а спекулантите, усещайки възможностите за допълнителни печалби, започнат да покачват доходността на държавните ценни книжа (наченки на такъв ескалиращ процес се наблюдават понастоящем с японските книжа) – така, както това се случи в страните от европейската периферия.

Счита се, че изходът е очевиден: да се разреши на централните банки да монетизират държавните дългове, изкупувайки директно ценни книжа на правителствата. САЩ практически го правят от 2010 година. ЕЦБ също се занимаваше с това през 2011-та и отчасти през 2012 г., макар и в по-ограничени мащаби и с многократни уговорки. Приетото от ЕЦБ решение за възможността в неограничени мащаби да се изкупуват облигации на проблемните страни е възможност в същия дух.

Разбираемо е, че подобна политика носи рискове от висока инфлация в дългосрочен аспект и загуба на доверие в националните валути. В тази връзка следва да се обърне внимание на още едно събитие от икономическия живот, свързано с МВФ. Събитието формално е незначително, но в контекста на произтичащите събития следва да бъде разглеждано като заявка за сериозно изменение в архитектурата на световната икономика. Става въпрос за публикуваната в августовския брой от 2012 г. на “Working paper” (издание на МВФ) статия на Бенеш и Кумкофф, в която те напомниха за така наречения Чикагски план, предложен в разгара на Великата депресия от икономиста И. Фишер, и се опитаха да го адаптират към днешните реалности. Става дума за отказ от принципа на частичното резервиране в банковата система, с други думи – за отказ от механизма на паричния мултипликатор и от създаването от страна на банките на кредитни пари.

За да стане ясно, че публикацията не е случайна, в октомврийския брой на “Working paper” беше публикувана още една статия на група автори, посветена на анализа на влиянието на създаваната от банките глобална ликвидност в икономиката, в т.ч. и на нейните негативни аспекти. Всъщност, става въпрос за предварително предизвикване на обсъждане от експертното общество на набор от идеи, които би трябвало да бъдат положени в основата на функционирането на новия паричен механизъм. **При това е съвършено очевидно, че в съвременните условия такъв механизъм не може да бъде създаден на национално ниво, а само на глобално ниво, под егидата на МВФ.**

С други думи, стратегическият замисъл на МВФ се заключава в следното: **Нека националните правителства се борят с текущата криза с всички достъпни им средства – наскоро одобрени и от международните финан-**

сови институции – а към момента, в който негативните последствия от тази борба във финансовата сфера изплуват на повърхността, МВФ ще е готов да предложи както нов паричен механизъм, така и нова глобална валута, която да замести компрометираните долар, евро и т.н.

Исторически аспекти и причини за глобалната икономическа криза

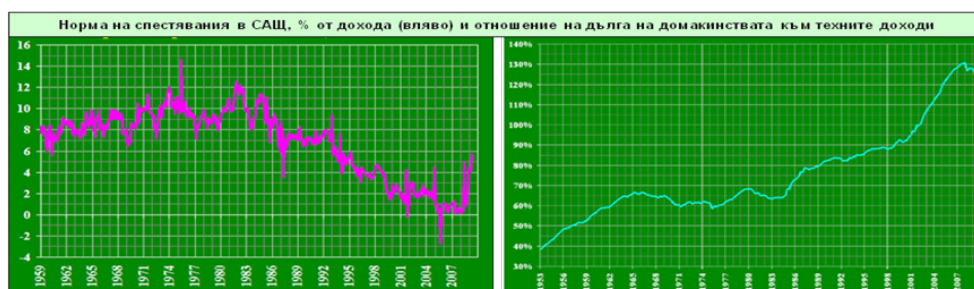
Във връзка с горното можем да твърдим, че икономическата криза, имаща място по целия свят, е индикаторът за началото на края на системата, съществувала през последните векове и базирала се на финансирането на научно-техническия прогрес чрез кредитиране с лихва и на постоянната експанзия на капитала¹⁶. Известно е, че капиталът винаги е търсел нови възможности за приложение (инвестиране), като днес тези полета за приложение се изчерпиха, тъй като Земята не е безкрайна. Този процес ние наричаме „падане ефективността на производствения капитал”.

Друг ограничаващ фактор, достигнал своя предел, е невъзможността за увеличаване на производителността на труда, която досега е нараствала благодарение на увеличаващата се специализация на глоболизиращите се производители, но която достигна до такива лимитиращи равнища, свързани с вече неконтролируемо нарасналата неопределеност във времето и пространството, след които следва единствено и само регрес. Контролът във връзка с тези фактори досега се осъществяваше от банковата система и по-конкретно от националните централни банки, но техните проблеми в последните години демонстрират, както изтъкнахме, че потенциалът за изпълнение на подобни функции е изчерпан.

По-конкретно, икономическата криза дошла от САЩ и останалите т.н. „развити страни“, е толкова тежка, заради острите диспропорции между нивата на потребление и на доходи, които възникнаха вследствие политиката получила името „рейгъномика“ и стартирала през 1981 г. Същността на тази политика е в агресивното стимулиране на съвкупното търсене чрез парични и кредитни емисии.

На графика 8 е представен процесът на развитие на дълговата криза в САЩ. Точката на обръщането (прелома) на тренда е към 1981 г. От този момент нататък нормата на спестявания започва устойчиво да пада, за да стигне до отрицателни стойности към средата на първото десетилетие от XXI век. В същото време задълженията на домакинствата започват стремително да нарастват, за да достигнат до около 120% от годишно разполагаемите им доходи.

¹⁶ За изследователите, интересувани се от проблематиката на глобалната икономическа криза, е полезно запознаването с теорията на кризата на Михаил Хазин: (<http://world-crisis.ru/crisis/473153>)

Графика 8

Норма на спестявания в САЩ като процент от годишно разполагаемите доходи (вляво) и отношение на дълга на домакинствата към техните годишни доходи (вдясно)

На следващата графика 9 се вижда как от началото на 80-те години на XX век лихвата на ФЕД стартира устойчиво движение към снижение, за да достигне до практически нулеви стойности към днешна дата. Този процес дава възможност старите кредити да се рефинансират на по-ниска цена (по-ниска лихва), което освобождава допълнителни ресурси за последващо увеличаване на потребителските разходи.

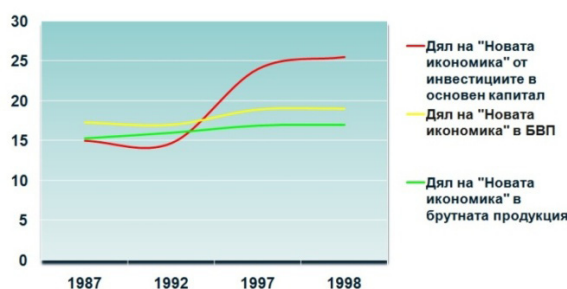
Графика 9

Основен лихвен процент на ФЕД на САЩ и лихви по тридесетгодишна ипотека (в %)

Основният замисъл на стартиралата грандиозна програма е чрез акумулиране на допълнително търсене да се финансира следващата вълна на научно-технически прогрес (персонални компютри, Интернет и мобилни комуникации, т.н. – „Нова икономика”), като по този начин се спечели икономическото съперничество със социалистическата система за разделение на труда (рухнала точно поради неосъзнаването на съвременните възможности за поддържане на икономически растеж), в рамките на Студената война.

На долната графика 10 се вижда структурният разрыв между процента на

участие на „Новата икономика” в дела от инвестирания капитал и в дела от БВП в рамките на американската икономика. Процесът стартира от началото на 90-те години.

Графика 10.

Структура на участие на „Новата икономика” в американската икономика

И така, в резултат на кредитните емисии, в САЩ се стигна до колосално натрупване на дългове, вкл. от страна на частните домакинства.

Към днешна дата съвкупният обем на тези дългове превишава 60 трлн. доллара (1 трлн.=1000 млрд.), сума, която е приблизително равна на целия БВП на света за една година. Траекторията на нарастване е показана на долната графика 11:

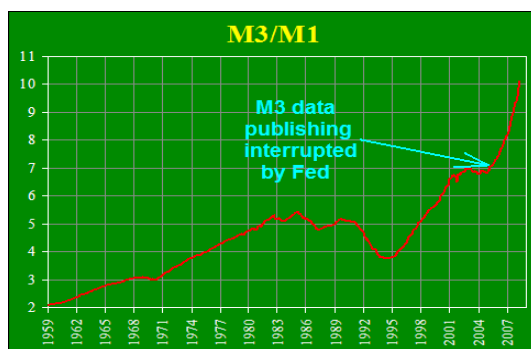

Графика 11.

Графика на дълговете на субектите на американската икономика

Друга проява на това непрекъснато влияние на, нямащи никакво реално покритие, книжни долари са финансовите, имуществени и суровинни балони, които имаха място през последното десетилетие в различни точки по света и които обираха потенциала за инфлация в потреблението и индустрията.

Следващата графика 12 представя отношението на паричния агрегат М3 към М1. Това са кредитните към кешовите пари. Ясно се вижда, че от 1995 г. започва чиста кредитна емисия!

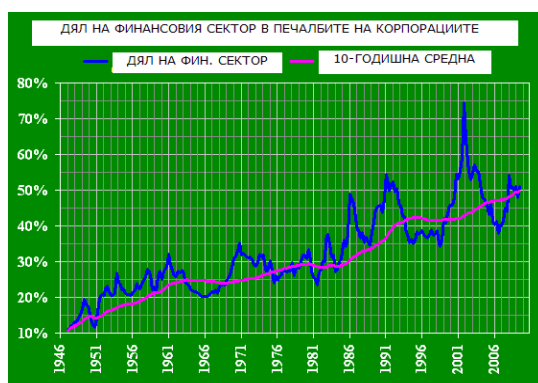

Графика 12.

Отношение на паричния агрегат M3 към M1 в САЩ

Източник: ФЕД на САЩ, NowAndFutures.com и John Williams' Shadow Government Statistics

Следващата графика 13 представя дела на финансовия сектор в общата печалба на корпорациите:

Графика 13.

Дял на финансовия сектор в общата печалба на корпорациите

Данните показват, че в резултат на разгледаните процеси, до към 2007 г. дялът на финансовия сектор е достигнал 50% от новосъздадената стойност, а заедно с търговията – до 70%.

Това е важен фактор, който е индикатор за кризисните явления. Ако посредниците започват да получават такъв значителен дял от печалбата, това говори за сериозни проблеми в реалното производство, където практически е невъзможно капиталът да се използва ефективно. Разгледаните дотук показатели свидетелстват за това, че икономическата криза ще продължи до момента, в който потреблението и доходите (действително произведеното) на стопанските субекти в развитите икономики достигнат равновесна точка.

За това, обаче, ще са необходими много години (до десетилетие), през които производителите ще страдат от липса на поръчки и производство (от докризисното равнище), ще расте безработицата, ще бъдат наблюдавани социални

трусове, както и технически, и технологичен регрес. Очевидният извод, който можем да направим е, че в резултат от тези процеси светът вече няма да бъде същият, какъвто го познаваме към днешна дата. Планетата ще се е деглобализирала и днешното единно, в икономическо отношение глобално стопанство, ще се е сегментирало до отделни регионални глобализационни центрове. Дори в този си вид държавите няма да имат никакви реални алтернативи за своето развитие, защото факторите способстващи за нарастване на икономиките по света днес достигнаха своя предел и обективно не може да се очаква генериране на нов икономически растеж.

Заблудата „Цикли на Кондратиев”

Някои изследователи се опитват да обяснят кризисните явления, с помощта на т.н. цикли на Кондратиев. Действително, в последно време темата за циклите на Кондратиев стана твърде популярна, въпреки че и в голяма степен - деструктивна, тъй като много хора смятат, че икономическите ръстове ще започнат „от само себе си“, след като „кондратиевата зима“ бъде заменена от аналогичната „пролет“. Проблематиката е достатъчно важна, затова е необходимо да се даде що-годе подробно описание на нашата гледна точка за този феномен.

Преди всичко – някои критични разсъждения. Първо, както ни учи теоремата на Фурие, всеки отрязък от функция може да бъде разложен на сума от периодични (циклични) функции. И ако, например, разглеждаме световната икономика за последните 250 години, то не е изключено, че сред тези цикли има и 20-30 годишни. Бедата е в това, че ако се вземе малко по-различен отрязък, тогава и циклите могат да изглеждат по съвсем различен начин¹⁷.

Второ, привържениците на теориите за циклите така и не могат да дадат убедително икономическо (или поне социологическо) обяснение, за това как и защо протича развитието на технологиите, което, по тяхно мнение, дава старт на поредния цикъл. Защо новите технологии не могат да се появят на върха на цикъла? Защо те непременно „се изстрелват“ от неговото дъно? Подобните въпроси са достатъчно на брой. Засега чуваме само общи разсъждения, но ясно и разбираемо обяснение все още не е дадено.

На трето място, специалисти, които разбират от статистика твърдят, че строгите статистически разчети не показват наличие на „Кондратиеви цикли“. Поточно казано, цикли с такава периодичност съществуват, но по различните отрасли и региони те не съвпадат. Не е за учудване, че самите привърженици на теорията за циклите на Кондратиев дават различна тяхна периодизация.

И в тази ситуация считаме, че е необходимо да дадем собствено обяснение

¹⁷ В тази връзка е добре да си припомним, че след голямата криза на ИТ-сектора от началото на нулевите години на XXI век, привържениците на Кондратиевите цикли масово предричаха начало на нова Кондратиева пролет, след преживяната, според тях, Кондратиева зима. Реалните събития обаче напълно опровергаха подобни предположения.

на този феномен. Ключов момент е разбирането ни, че базов механизъм за развитие от момента на появата на капитализма през XVI век, е задълбочаването на разделението на труда. Да отбележим, че още натурфилософите от XVII век са усещали тези взаимовръзки, разглеждайки горното твърдение, което днес ние приемаме за икономическа закономерност, като естествено природно явление. „Как да определим кой от два града е по-богат - пише един от тях - достатъчно е да погледнем количеството на професиите, които владеят жителите му. Колкото повече професии - толкова по-богат е градът“. Днес ние бихме формулирали наблюдаваното по следния начин: колкото по-висока е степенята на технологичното разделение на труда, толкова по-голяма е производителността, толкова повече е добавеният продукт.

Следващата стъпка прави Адам Смит, който отбелязва, че максималната степен на разделение на труда, възможна в една затворена икономическа система, се определя от нейните размери. Оттук и изводът, че в затворена система степенята на разделение на труда расте до определен момент, а след това тя (системата) започва да стагнира. Ние нарекохме това криза на падането ефективността на капитала. Да отбележим, че Смит и Маркс са били свидетели на подобни явления в собствените си страни. Дори, по наше мнение, славата на Адам Смит, грижливо пазена и до наши дни, се дължи именно на това негово разбиране за механизмите за натрупване на държавно могъщество, превърнало Британските острови в Кралицата на света. При Маркс ситуацията е подобна, тъй като той живее в епоха, когато разпокъсаните германски феодални княжества достигат до тази крайна точка на развитие, след която единствено обединението на страната е могло (и е превърнало) Германия в една от най-мощните сили на планетата.

Самият факт за ограничената пространственост на Земята автоматично довежда политикономическият (да напомним, че наименованието на науката дава още А. Смит) дискурс до разбирането, че научно-техническият прогрес, а значи и капитализмът, са ограничени във времето. Тъй като този момент е отбелязван многократно, сега ще маркираме само още един принципен извод: рязкото разширяване на пазарите за реализация неминуемо влече след себе си скок в икономическото развитие, свързан с възможността за нов етап от процеса на задълбочаване разделението на труда.

Ако се върнем към XIX век, ще видим феномена, когото Ленин и марксистите от началото на XX век наричат „Закон за неравномерното развитие“, чиято същност е, че страните, които поемат по пътя на капиталистическото развитие по-късно, се развиват по-бързо. В рамките на нашето разбиране за протичащите процеси този закон следва да се интерпретира по следния начин: страните, които започват да формират собствена, самодостатъчна система за разделение на труда, т.е. това, което ние наричаме „технологична зона“, не просто реализират проект за догонващо развитие, но го започват практически от този етап, на който се намират конкурентите, като в същото време резервите за задълбочаване разделението на труда са по-големи, което дава мощен ресурс за последващо развитие.

При това, трябва да се отчете, че ако страната просто строи капитализъм, а не може да създаде своя, относително самодостатъчна система за разделение на труда, тя няма да успее да поддържа задълго особено високи темпове на растеж. Типичен пример в това отношение са страните от Латинска Америка от началото на XX век – докато те усвояват вътрешните си пазари, се развиват активно. След като става ясно, че те са твърде малки за създаване на собствени технологични зони, развитието рязко се забавя. В това число и заради факта, че за поддържане на производството на съвременен равнище е необходим високо-технологичен внос, който обаче способства за износа на капитали и печалби, т.е. на ресурси за вътрешно развитие.

Разбира се, в случая с Латинска Америка роля играе и близостта с мощния северен съсед, и отношенията, които се изграждат на базата на монокултурното взаимодействие, но това е друга обширна тема, която не е предмет на този материал. Да си припомним, че тук говорим за темпове на икономическо развитие и за тяхната времева цикличност. А във времето икономически ръстове се наблюдават във Франция в края на XVIII век, но те са „изядени“ от Великата френска революция и Наполеоновите войни, след което Франция се вписва в британската технологична зона. Високи ръстове са наблюдавани и в Германия през 70-те години на XIX век, когато единната държава на немските народи сформира собствена технологична зона. САЩ правят същото две десетилетия по-късно. Накрая е Япония, която повтаря този стратегически път на развитие в началото на миналия век.

Във всяка от тези зони, в момента на тяхното създаване, е осъществен мощен икономически скок, но той не се осъществява едновременно във всички зони, а времевите разриви са доста неустойчиви – почти сто години между Британската империя и Германия (теоретично по средата е могла да бъде Франция) и около двадесет години между Германия и САЩ. Наблюдаваните ръстове в СССР, въобще, са регистрирани при едновременен спад в останалите, по-рано създадени, зони.

От наша гледна точка ситуацията е следната: в края на XIX век първите три технологични зони са изчерпали възможностите за генериране на вътрешни ръстове, започва първата криза на падане ефективността на капитала. Към началото на XX век такова достигане на предела на развитието се наблюдава във всички съществуващи по това време технологични зони от двете страни на Атлантика: Британската, Германската и Американската. Японската технологична зона е малко по-особен случай, когато оставяме без разглеждане! Причината за такова спиране на развитието е достигането на предела по задълбочаване разделения на труда, предизвикано от невъзможността за разширяване на контролираните пазари от съответните метрополии.

Направен е опит проблемите да бъдат преодолені чрез Първата Световна война, но това не се получава: Германия устоява, въпреки че губи голяма част от колониите си и независимата си финансова система. Но пък, Япония продължава да се развива, както и нововъзникналият Съветски съюз: Страната на изгряващото слънце го прави за сметка завладяването на азиатски територии,

а социалистическата държава – чрез планомерното усвояване на вътрешните пазари. Самата война се води за завоюване на нови пазари за реализация на произвежданата продукция, в условията на падаща ефективност на производствения капитал, защото икономическа система, контролираща по-големи мащаби на производство и потребление, обективно има възможност да създава по-голямо количество добавена стойност!

Във всеки случай, тази първа глобална война за пазари е неизбежна и след нейното приключване се оказва, че Германия не само губи контролирани територии (например, окончателно е загубена Руската империя като суровинен придатък и като потребител на германската икономика), но и финансовата си система, която преминава под контрола на английските и американски банкови институции (ако се абстрахираме от мащабите и времето подобни процеси бяха осъществени и у нас в последните две десетилетия). Загубата на евтина суровинна база и пазари за реализация, както и отсъствието на независима финансова система, довеждат до рязко падане на жизнения стандарт на населението в Германия, което е предпоставка за възникването и популяризирането на радикални идеологии и движения като национал-социалистическото и комунистическото. Силно нарастват реваншистките настроения за възстановяване на предишното имперско величие, настроения, които стават особено популярни в началото на 30-те, когато Великата депресия е обхванала целия развит свят.

Чрез въведената икономическа програма, подготвена от експерта Шахт, в началото на 30-те години, се поема курс към икономическо възстановяване, най-вече чрез въвеждане на система от мерки за активно въвличане на държавата във военното строителство и за връщане на нейната финансова независимост. Започва да функционира, фактически, паралелна парична система (чрез въвеждане на т.н. квазипари), която не е подконтролна на англосаксонския капитал и благодарение на която, кръвоносната система на икономиката заработва отново, което води, заедно с т.н. клирингова система във външната търговия, до мощно възстановяване на страната! Практически Германия в това десетилетие, заедно със СССР са единствените центрове на сила, които реализират ръстове, на фона на общата депресия в целия останал свят.

Втората криза на падане ефективността на капитала започва през 30-те години и завършва след Втората Световна война. В този момент двете технологични зони-победителки започват бурно да се развиват, а Германия (по-точно Германиите) и Япония изчакват момента, в който новите глобални лидери ще ги включат в своите системи за разделение на труда¹⁸. Подобни са надеждите и на Великобритания, която по време на вой-

¹⁸ „Икономическото чудо” на Германия след ВСВ се дължи не само на успешно реализирания план за възстановяване на стопанството (план Маршал), но и на безпрепятствения достъп до огромните американски пазари, представляващи по това време повече от половината от световната икономика. По-късно подобни операции са осъществени по отношение на Япония и Южна Корея. Последен в този списък е Китай, който като награда за скъсването си с СССР, в началото на 70-те години,

ната не успява да съхрани статуса си на самодостатъчна технологична зона.

Новата криза на падане ефективността на производствения капитал започва в социалистическата система за разделение на труда към края на 60-те години, но протича по-плавно и продължава много дълго време, благодарение на плановия характер на съответните национални стопанства. В САЩ тя започва в началото на 70-те години и протича с твърде турбулентни прояви. Именно в края на този период се ражда съвременната неолиберална идеология, която практически спасява Западния глобален проект в противостоещото му срещу социалистическата система за разделение на труда по време на Студената война¹⁹.

получава безпрепятствен и неограничен достъп до пазарите на САЩ. Като пример за подобни процеси, но в рамките на социалистическата система за разделение на труда, може да бъде посочена България, която през 70-те години на миналия век има по-голям индустриален потенциал от Турция и Гърция взети заедно.

¹⁹ Съвременното издание на либералната идеология беше пуснато в масова употреба към началото на 80-те години, когато под шапката на т.н. Вашингтонски консенсус започна разпространението на учението за пълна свобода на пазарните сили, за оттегляне на държавата от стопанската дейност и за превръщането ѝ единствено в нощен пазач за бизнес и население! За целта бяха издигнати такива политики като Рейгън и Тачър, които с желязна ръка наложиха новите идеологически и стопански виждания, освобождавайки по този начин всички прегради за експанзия на транснационалния капитал по света! Стартира небивал по мащабите си процес на преместване на гигантски по мащабите си производствени мощности и финансови потоци, способни буквално за дни да срутят всяко правителство, решило да провежда политика, различна от тази наложена от Уолстрийт или от Лондонското сити!

Тази непозната дотогава капиталова и производствена емиграция доведе до формирането на нови индустриални колоси като района на югоизточна Азия, например, но и до пълна деиндустриализация на обширни райони от Стария и Нов свят, заменена от неясни обещания, свързани с изграждането на някакво постиндустриално общество, с размити принципи и механизми на неговото функциониране! С победата в Студената война, страните от Западната система за разделение на труда получиха временна пауза в загубата на жизнен стандарт за населението си, благодарение на колосалното разграбване на човешки и материални ресурси от победения противник от Изток. Този процес в един момент достигна своите естествени граници, след което постепенно обедняването на средната класа в т.н. „развит свят“ продължи да набира скорост! Стигна се до кризисната 2008 г., когато се оказа, че средното американско домакинство има дългово бреме от около 130%, спрямо годишните си доходи, положение, което с нищо не се различаваше от това на Гърция, „гордееща се“ по това време с това, че съвкупните ѝ задължения спрямо БВП (годишните ѝ доходи) бяха около 125%. Днес е ясно, че без това влизане на страните от т.н. „свободен свят“ в дълговата яма и без изтегляне на бъдещо потребление този свят просто нямаше да съществува. „Либерализъм в икономиката“ беше последната свръхдоза лекарство за умиращото тяло на капитализма и сега вече е свършено ясно, че разумните средства за лечение изцяло са изчерпани!

По-късно социалистическата технологична зона се разпада и западната система за разделение на труда, с лидер САЩ, получава възможност за последен път да разшири пазарите за реализация. Този момент много добре се вижда, например, на графиките демонстриращи динамиката на широката парична доларова маса, но в същото време при изучаването развитието на американската промишленост той е по-слабо забележим. Ефектът е следствие, както вече отбелязахме, от усилията на паричните власти в САЩ да имитират разширение на пазарите за реализация, по пътя на кредитирането на крайното търсене, с началото на програмата „Рейгъномика“, стартирала през 1981 г.

Днешната глобална икономическа криза е поредната криза на падане ефективността на производствения капитал и от нея бърз изход не може да има, тъй като вече не е възможно по-нататъшното разширение на пазарите за реализация, дори напротив – те ще се съкращават във връзка с изчерпването на механизмите за стимулиране на търсенето. А това означава, че никаква „Кондратиева пролет“ не може да се очаква – както обещава някои икономисти – необходима е промяна в цялостния модел за развитие. В него, разбира се, могат да се появят и други дългосрочни цикли, но те ще бъдат построени на съвършено други механизми.

Да отбележим, че нашите разсъждения, за разлика от изводите на привържениците на „циклите на Кондратиев“, са построени на основата на разбираеми и като цяло лесно проверяеми механизми и най-главното – възпроизвеждат се неколнократно в историята. Общо, за последните сто и петдесет години, са наблюдавани четири глобални (в една или друга степен) кризи на падане ефективността на производствения капитал. Първата е на границата между XIX и XX в., втората – през 30-те години (и тя не засяга голяма част от планетата), третата – през 70-те години (по-точно, за двете зони началото и краят на тази криза не съвпадат, а Китай въобще не я усеща), последната протича в момента.

Технологично разделение на труда

Ключов елемент на който и да е иновационен процес при капитализма е разширението на пазарите. Тази схема се появява сравнително неотдавна. До XVI век за около хиляда години в Европа съществува достатъчно строго ограничение за различни по произход иновации. Действа т.н. цехово производство, което много строго ограничава номенклатурата на стоките, обема на производство, количеството на работниците и на технологиите. Защо се е налагало такова стриктно ограничение по технологичната верига? Защото не е съществувало излишно платежоспособно търсене. В условия на натурално стопанство е било невъзможно то да се стимулира по какъвто и да било начин. По тази причина, ако изведнъж решите да развивате някакви иновации и съответно да увеличавате производителността на труда, при вас се появява излишен продукт, който няма къде да бъде реализиран и вие или нищо не предприемате за опре-

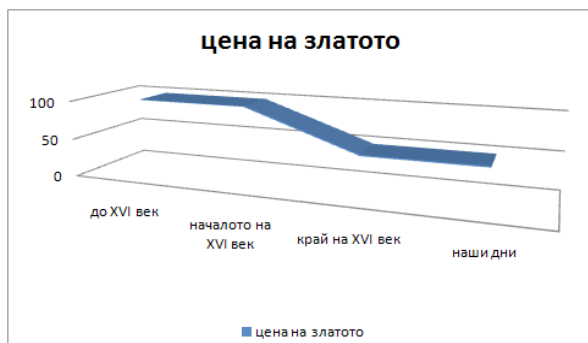
делен период, за да не произвеждате излишна продукция, или предварително ограничавате производството в рамките на цеховата организация на труда.

Да разгледаме пример, описващ ситуацията: Да си представим, че съществуват три села, в рамките на едно феодално владение. Във всяко от селата има по един каруцар, всеки от които произвежда по 4 каруци на година – по 1 каруца на три месеца. На една от Великденските служби тези каруцари се срещат и решават да разделят работата си: един ще прави колелата, вторият – шасито, а третият – страничните елементи. Фактически, това е някакъв аналог на древноримската манифактура. Започват да работят по този начин, а след година се срещат отново на Великденската служба. Изяснява се, че се е случило нещо страшно – произведени са не 12 каруци, както дотогава (по 4 каруци във всяко село), а 13. Възниква въпросът: какво да се прави с 13-тата каруца? Най-простият вариант: Да не се произвежда 13-та каруца. Но тогава се получава нещо неприятно – трима човека, трима майстори ще стоят без работа практически един месец. За феодала това е невъзможна перспектива, а и това няма да е добър пример за младото поколение? От тук насетне в икономическата практика винаги възниква принципният проблем: какво да се прави с излишната продукция? За да няма такива проблеми цеховото производство е ограничавало обемите на производство много стриктно.

В средновековна Европа лихвеният процент не съществува като понятие, защото и ислямът и християнството забраняват лихварството. Както е записано в Стария завет: Не давай заем (срещу лихва) на своя брат! Евреите, естествено, също не одобрявали лихвения процент, но те разбирали заповедта буквално: „На своите не бива да се дава, а на чуждите може!“ Затова в страните от Стария континент лихвари са основно евреи, докато в исляма и християнството тази заповед носи категоричен характер. Трябва съвсем ясно да се разбира, че всички тези заповеди са носели не абсолютно, а относително значение. Смислът им не е в това, че не трябва да бъдат нарушавани, а че човекът, който ги нарушава трябва да разбира, че прави грях. И след това – да работи над себе си. Проблемът за лихварите в средните векове се е състоял в това, че човекът, който се е занимавал с тази дейност не е могъл да заема висок обществен пост. Затова, когато в съвременните учебници четем за това, че професията на банкера е била уважавана в продължение на хилядолетия, това е пример за най-откровена лъжа. До XVI век bankerите в Европа са презирани от обществото. Те са приемани за хора със слаб характер, поддавали се на дяволското изкушение.

Икономика на технологичните зони

В края на XV век стават две епохални събития. Първото е, че през 1492 година Колумб открива Америка за стопански оборот. Започва да се пренася злато към Европа, което е фактически сбъднатата мечта на алхимиците – благородният метал да се появява от нищото. В резултат на това, покупателната способност на златото (а то е било ключов елемент от паричния оборот и от системата за спестяване в Европа) пада двукратно (графика 14):

Графика 14.

Динамика по цената на златото през вековете

И второто грандиозно събитие, което променя из основи бита на тогавашните жители на Европа е, че започва локален климатичен минимум на температурите – т.н. „малък ледников период“ (XVI - началото на XVII век).

Заради снеговалежите по средата на лятото или непрекъснатите дъждове, тази епоха се свързва с липсата на нормална селскостопанска реколта, поради невъзможността на културите да узреят. Периодът продължава около век и половина. В резултат на катаклизмите, в зоната на рисковано земеделие в северна Европа – Дания, Германия, Холандия (там често замръзва морето) се появява опасност за физическото оцеляване на населението. Година без реколта било преодолимо бедствие, две години – вече ставало много тежко, три години без зърно било равносилно на катастрофа. Всички разбирали, че за застраховане от неочаквани климатични промени трябва да се трупа злато. По този начин, ако поредната година била слаба на реколта, тогава хората живеели с натрупаните спестявания. Но катаклизмите започнали да се проявяват все по-често. Освен това, натрупаните вече златни запаси все повече се обезценявали.

Възникнал въпросът: Какво да се прави? За решаване били поставени две задачи: Първата – да се намерят пари, за да се оцелее тук и сега. А къде е могло да бъдат намерени тези пари? Единственото място, където все още останало складирано злато, при това в значителни количества, били католическите манастири. И с тази цел, за да се оправдае разрушаването на католическите манастири се появява Реформацията. Това е една от католическите ереси, която започва бурно да се развива, тъй като именно тя дава оправдание за събарянето на манастирите и за ограбването на техните златни съкровища, осигуряващи оцеляването на своите нови притежатели. Мартин Лутър обявява тезисите си. Посетилите Англия сигурно са участвали в една от най-интересните екскурзии, които се предлагат на място - из разрушените католически манастири. Хенри VIII е монархът, ограбил и съборил тези манастири на Острова в средата на XVI век.

Най-накрая източникът бил намерен. Следващата задача била да се реши какво да се прави с новопридобитото злато? Защото скъпоценният метал вече

бил в наличност, но как той да бъде използван последващо по най-добрия възможен начин? По това време лихвеният процент вече съществува в търговските републики на Адриатика (Генуа, Венеция). Там спецификата на използването му, обаче, била такава, че той се употребявал като застрахователна гаранция, доколкото корабите заминавали, а не се знаело кога ще се върнат (и дали въобще ще се върнат). Затова тези, които се прибирали, плащали процент и за тези които не се прибирали.

За ускоряване на научно-техническия прогрес (тогава не е съществувало такова понятие), за изобретяване на иновации, за стимулиране на производството, за натрупване на излишъци от добавен продукт (за разлика от цеховото производство, непозволяващо подобно нещо), който се използвал за размяна с продоволствени стоки от южната част на Европа, започнала да се формира системата, която по-късно ще бъде наречена система за Научно-технически прогрес, чийто смисъл бил в ускоряването на иновациите, за сметка на кредитни средства.

Принципно свойство на тази система е необходимостта от нейното постоянно разширение. В противен случай иновациите не се изплащат. По тази причина през XVI век се появява възможността, а през XVII век се формира моделът на такъв род икономика, която условно може да бъде наречена „икономика на технологичните зони”. Появяват се зони, в които има ядро, създаващо иновациите (впоследствие изплащащи се) и постоянно растяща периферия, където, съответно, се реализират стоките, за да изплащат развитието на центъра. Ядрото, естествено, също се разширява. Доколкото продажбите се осъществяват по цялата периферия, то в технологичната зона най-напред върви техническа, по-късно учебна, след което културна и цялата последваща унификация. По тази причина тези технологични зони автоматично се превръщат в зони на глобализация. Първата зона, която се формира в средата на XVIII век е британската. Към този момент, за да бъде тя успешно изградена са необходими около 30 млн. потребители. Подчертаваме - не говорим за жители, а за потребители.

Проекти за догонващо развитие

След това, доколкото населението на Европа наброявало повече потребители от минимално необходимите за функционирането на една технологична зона, по естествен път започват да се създават алтернативни зони. За тях вече били необходими по-малко ресурси за създаването им, защото вече било ясно какво и как да бъде създавано (съществуващо, вече изградено на други места ноу-хау). Този процес наречаме “проект за догонващо развитие”. Общо в историята тези проекти за догонващо развитие са шест – два неуспешни и четири – успешни.

Първият проект за догонващо развитие, както изтъкнахме вече, е неуспешен - Франция (краят на XVIII и началото на XIX век) – наполеоновите войни изтощават страната дотолкова, че тя не успява да се противопостави на противниците си и Франция влиза в зоната на Великобритания, с което приключва

опитът на французите за изграждане на собствена технологична зона. Следващият проект – напълно успешен, бил Германия. Зоната е оформена след победата във франко-пруската война от 1870-1871 г. Следващата страна върви с изоставане буквално от 15-20 години след Германия. Това са Съединените американски щати. В края на XIX век, след Гражданската война (1861-1865 г.) и след рязък скок в икономическото си развитие, САЩ се превръщат в най-голямата икономическа държава в света. След тях върви Япония – началото на XX век. Страната се различава принципно от другите държави, тъй като няма полезни изкопаеми на територията си, затова нейният модел за изграждане на технологична зона е открито експанзивен – активно завоюване на съседните и прилежащите ѝ територии.

Важно обстоятелство е, както вече отбелязахме, че зоните трябва непрекъснато да се разширяват. В края на XIX век трите зони от Стария свят (Британската, Германската и Американската) дотолкова се сблъскат, че възможностите за по-нататъшно развитие се изчерпват. Започва първата криза на падане ефективността на производствения капитал, когато е невъзможно да се изплатят направените вече инвестиции, защото разширяването на пазарите в рамките на технологичните зони е постижима цел. От тази криза страните излизат, благодарение най-напред на първата, а след това и на втората световни войни. В резултат на тези войни две от тези технологични зони – германската и японската са напълно разрушени, а на третата зона - Британската империя, не достигат сили, за да поддържа статуквото, в резултат на което тя става партньор, по-късно младши партньор, а накрая сателит на САЩ.

Но между първата и втората световни войни е осъществен последният успешен проект за догонващо развитие – СССР. Възниква резонният въпрос: Защо Русия преди това не успява да осъществи собствен проект за догонващо развитие? Трябва да се разбира, че в началото на XX век минималният обем на зоната, който би осигурил пълния спектър от технологии е около 80 млн. потребители. По това време в Руската империя живеят около 120 млн. човека, т.е. теоретически е могло такава зона да бъде изградена, но необходимите 80 млн. потребители липсват - в страната около 100 млн. от населението е селско, живеещо в условията на натурално стопанство. Това е причината Руската империя да не оформи самостоятелна технологична зона. По това време тя вече е в състава на германската технологична зона (края на XIX век). Интересно е да се отбележи, че Русия от началото на XX век не успява да се справи с аграрния въпрос, без чието решаване не е било възможно създаването на нормален вътрешен пазар за собствено машиностроене. Столипин прави опити да реши този проблем (реформа в стила на английското „Ограждане“), но те завършват с провал²⁰. След поемането на властта,

²⁰ По-късно със задачата за създаване на пазар за тежката промишленост се справя Сталин, като по този начин той завършва поредицата от създаване на независими техно-

Александър III провежда реформите си допускайки в Русия английски капитали, частично чрез френски банки. Създава се много противоречива ситуация, при която стопаните (производителите) търсят кредити, за да закупят германски технологии за своето развитие, а френските и британските банки изискват срещу отпуснатите заеми да се закупуват британски технологии и стоки. В резултат на това се акумулира достатъчно остра ситуация, която по-късно се изразява в противоборството по време на Гражданската война.

И САЩ, и СССР – двата останали технологични центъра, присъединяват зоните, които успяват да привлекат. Това продължава до края на петдесетте, началото на шестдесетте години, когато в СССР започва криза, свързана с падане ефективността на производствения капитал в неговата зона за разделение на труда. В социалистическата система за разделение на труда икономическият модел е идентичен на този в капиталистическите страни, със същата система за развитие – по пътя на научно-техническия прогрес, но социалистическите страни са държави-корпорации, в които всички граждани са акционери. Социализмът е в системата за разпределение на добавения продукт, докато механизъмът за производство е точно такъв, какъвто е и в алтернативната система за разделение на труда. Това добре се вижда от атомната и космическата надпревари и т.н. Иновациите по това време се развиват успоредно и практически по един и същи начин. Доколкото пазарите на СССР и на контролираната от него система за разделение на труда, обаче, са значително по-малки, там кризата започва доста по-рано. Последните години, когато в страната има стабилно, балансирано стопанство са 1958-1959-та години, но доколкото икономиката е планова, кризисните процеси се развиват по-бавно и контролирано. В САЩ кризата започва малко по-късно – 1968 г., но там тя е много по-остра. И в началото на седемдесетте години може да се каже, че социалистическата система за разделение на труда е победител в състезанието на технологичните зони.

Какво се случва на границата между 70-те и 80-те години? По това време САЩ се намират в тежката стагфлационна криза от 70-те години. Тя започва през 1971 г., когато американците обявяват фалит, отказвайки се от фиксирания курс на долара към златото (отмяна на златния стандарт). Пикът на средните трудови възнаграждения (заплатите) в западните страни е около 1968-70 год. А след това възнагражденията падат, процес, който добре е маскиран впоследствие чрез манипулациите със статистиката, за които вече стана дума в началото на настоящото изложение, както и от започналото издуване на финансови балони в средата на 90-те години на XX век.

През седемдесетте години икономическата криза е в разгара си както в СССР, така и в САЩ, което е свързано с падането ефективността на производствения капитал. Тези явления са пълен аналог на кризата от края на XIX век, когато също се достига до ситуация за невъзможност от по-нататъшно раз-

ширение и съответно изплащане на направените инвестиции. По това време, както вече бе отбелязано, в САЩ е разработен механизъм, който остава в историята като “рейгъномика”. Благодарение на него стартира следващата технологична вълна (персонални компютри, мобилна връзка, Интернет). Днешната криза е сигнал за изчерпване на потенциала и на тази вълна на НТП, за което писахме малко по-горе. Все пак трябва да се отбележи, че през 90-те години САЩ правят сериозен скок в развитието си, след като разрушиха технологичната зона, начело със СССР и превзеха пазарите, контролирани дотогава от социалистическите страни. Могат да се дадат два примера, описващи изходното положение на прехода: към 1990 г. 40% от целият световен самолетен парк е произведен в СССР, а към края на 80-те години България контролира 40% от пазара на високотехнологичната компютърна индустрия в Източна Европа. За днешните държави-наследници това е невъзможно да бъде постигнато по принцип, въпреки че страните наследяват всички технологии, производствени линии, разработки и т.н.. Но пък тези държавни субекти губят именно пазарите на своите предшественици, в резултат на което следва мощен технически и технологичен регрес.

В заключение можем да обобщим, че кризата от седемдесетте години на XX век е абсолютно обективна, тъй като двата технологични центъра вече не могат да съществуват в актуалните си граници. Те се конкурират взаимно, но без възможност за по-нататъшно разширяване и развитие. Това е много важно обстоятелство – Студената война между САЩ и СССР (въпреки цялата конспирология и идеология), нейните базови причини, са абсолютно обективни. Тази война се води за нови пазари и няма личен характер, както някои политолози се опитват да ни убедят. Аналогичен процес върви, например, и в края на XIX век между тогавашните врагове - Британската и Германската империи.

Днес ситуацията повтаря минали етапи, но в общопланетарен мащаб: светът приключва процеса на глобализация в рамките на един единствен технологичен център, който обхваща цялото земно кълбо. Вече обективно няма пространство за по-нататъшно разширение и развитие - невъзможно е да бъдат “приобщавани” нови пазари, защото такива свободни, неусвоени пространства липсват. И именно в това е главната катастрофа на съвременната криза, което показва, че ще трябва да се променя самият икономически модел на развитие. Този модел на НТП, възможностите за който се появяват през XVI век и който се оформи през XVII век, завърши обективно.

Държавното планиране и регулиране – инструмент за смекчаване на кризи

В контекста на гореизложеното актуалността на въпросите, свързани с приложението на държавното планиране и регулиране при управлението на народното стопанство, стават особено актуални в настоящия момент, когато светът навлезе в най-дълбоката си структурна криза, позната в историята на съвременната цивилизация, свързана с падане-

то ефективността на капитала и с невъзможността за по-нататъшно задълбочаване на технологичното разделение на труда. От друга страна, обаче, все още цялата икономическа наука робува на стари парадигми и идеологеми, свързани с всесилната роля на свободните пазарни механизми, способни „от само себе си“ да регулират протичащите стопански процеси в икономиката²¹.

Светът е на прага на колосални промени. Промени в мисленето, във философиите на общочовешкото развитие. Развитие, което повече от два века се базирало на неоспоримото утвърждение на пазарната координация като локомотив за човешкия прогрес, като единствената сила, която създава съзидателен дух и води към развитие. Днес човечеството се събужда от този унес, в който бе приспано и отчаяно търси алтернатива на икономическия хаос, в който доброволно бе поставено. Преоценяват се приносите на философи, доскоро символи на ретроградна човешка мисъл, отварят се стари книги, с надеждата да се намери забравеното зрънце на скритото прозрение, прекрояват се и се преукрасяват неолиберални и монетарни догми, с цел да бъдат вкарани в крак с новата перестройка, този път идваща от друга посока.

Старият свят се руши пред очите ни, а все още малко се говори за това, какво ни очаква в утрешния ден, на какви закони ще трябва да се подчиняваме (включително и икономически закони). И не само това, малко хора говорят за това, че краят на системата е дошъл, че навлизаме

²¹ „Оптимизацията на икономическите връзки на базисното равнище не е въпрос на прекомерна, доктринерна претенциозност, от която бихме могли да се откажем в интерес било на една опростена практика, било на носталгията към многобройните конкуриращи се помежду си дребни търговци. Касае се за жизнено важно условие, от което зависи интензивният тип динамика на икономическата система в цялост. При достатъчно опростен състав на обществения продукт, при достатъчно ниска специализираност на предприятията, при достатъчно малка концентрация на производството в тях, при скъп транспорт и слабо развита инфраструктура на транспортните артерии, кръгът от варианти за всяко отделно предприятие в рамките на базисния хоризонт е твърде тесен и съответно на това опцията му е ограничена. Затова задачата на оптимум има тривиално решение, което не излиза извън възможностите на т. нар. свободна конкуренция. Но при обогатяване на обществения продукт по състав и особено по разновидности на продукцията, при повишена механизация и особено при автоматизация, степента на специализация и на концентрация за всяко едно от предприятията в качеството им на производители придобива все по-голямо значение не само като резултат от тяхното развитие, но и като условие за внедряване на по-висока техника. Графикът на производството в рамките на годината се превръща при такива условия все повече от въпрос просто за по-голям обем продукция в технологически обусловен параметър на производствения процес, тъй като едно специализирано предприятие с висока степен на автоматизация не допуска произволни колебания по време.” - „Структура и управление на икономическата система” – акад. Евгени Матеев, ДИ „Наука и изкуство”, София 1987, стр. 503.

в нова ера на човешки взаимоотношения, чиято база тепърва ще трябва да бъде изградена. И тъкмо поради това, проблематиката за ролята на държавното планиране и регулиране за осигуряване на балансирани макроикономически пропорции на развитие²², придобива особена актуалност след десетилетия „залежаване в ъгъла на икономическата теория и практика”. Държавното планиране и регулиране се явява уникален „инструмент” и има огромен неразкрит потенциал за осигуряване на постъпателно движение за икономиките на страните, в условията на свиващо се съвкупно потребление по целия свят, предизвикано от неговото изкуствено стимулиране през последните тридесет години. Важен момент в случая е, че все по-голяма част от мислещите икономисти достигат до подобни изводи, което ни дава допълнителни аргументи за защита на тази доскоро „еретична” постановка на въпроса.

Историята на успешните догонващи проекти показва, че без централизирани мероприятия на държавно ниво, с активното използване на инструментариума на държавното планиране и регулиране, е невъзможно достигането и още повече, задминаването на конкурентни икономики, служещи за ориентир на националното развитие. Световната икономическа криза поставя нови, принципно различни предизвикателства пред всяка отделна държава и само в рамките на добре формулираната и целесъобразно детерминирана държавна икономическа стратегия, стъпила на балансираното стопанско развитие, е възможно по-гладкото посрещане на тези предизвикателства.

Предварителното поставяне на цели и средства на макрониво, както и определянето на методите и средствата за тяхното постигане, дават решаващо предимство на всяка страна при завоюване на мястото ѝ в международното разделение на труда и вписването ѝ в тази система, в качеството ѝ на привилегирован субект на международната икономика и политика, който по оптимален начин използва своите сравнителни пре-

²² „Абстрактните прогресистки настроения често пъти водят до наивната представа, че е достатъчно да бъде налице една научно-техническа конструкция, за да се осигури прогресът: опитът ясно доказва, че способността на икономиката да поеме тази конструкция е не по-малко важно условие за прогреса и нещо повече — за създаването на самата тази конструкция. Под впечатлението от бюрократическите спънки, които правят икономиката невъзприемчива, удивлението се слага все повече върху «субективния фактор». Но субективният фактор е не само творец на обективните факти, но и резултат от обективната обстановка, в която създадените преди него и от всички други субекти факти намират израз. И така във връзка с усложнените икономически отношения в цялост управлението на икономиката е изправено пред дилема: или оптимизация на потоците — и това ще бъде условие и база за поемане и асимилиране на техническия прогрес, или стихийно сформирание на потоците — и това ще ограничава в такава степен прогреса, в каквато случайната резултанта е отдалечена от възможния оптимум.” - „Структура и управление на икономическата система” — акад. Евгени Матеев, ДИ „Наука и изкуство”, София 1987, стр. 504

димства, изведени след сериозни и задълбочени анализи от най-видните представители на националната икономическа мисъл²³. Липсата на такъв стратегически поглед, от страна на държавното ръководство неизбежно води до силна деградация по всички нива на международните отношения, което вкарва държавата в унизителни за нейните национални интереси действия, свързани с политиката на постоянни отстъпки и компромиси на всички дипломатически полета. Последните две десетилетия убедително доказаха безперспективността на такова държавническо поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

Днес за по-голяма част от ползвателите на икономическа експертиза – политици, обществени деятели, представители на бизнеса – е очевиден провалът на господстващата ортодоксална икономическа теория. Най-напред, тя не може да прогнозира актуалната глобална икономическа криза, след което дълго време не успяваше правилно да определи нейните мащаби. И до днес не е формулирана що-годе убедителна гледна точка по повод на причините за кризата и факторите, предопределили нейната дълбочина и продължителност. Предлаганите рецепти в рамките на мейнстриймската икономическа теория показаха своята безполезнаост. Все по-често икономистите препоръчват да се прилагат „нетрадиционни“ мерки на икономическа политика, което само за пореден път подчертава неспособността на официозната теория да изработи адекватни препоръки.

Към икономикса, който се е наложил като водещо направление в икономическата наука, също се предявява дълъг списък от най-различен род претенции, касаещи реалистичността на неговите предпоставки, структурата на теорията, наличието на „бели петна“ и вътрешни противоречия, игнорирането на фактите от реалния живот и т.н. Литературата, критикуваща го, наброява хиляди томове и десетки, ако не и стотици хиляди статии. Много от казаното от критиците му, в една или друга степен, е справедливо. Впрочем, за пълнота на картината следва да се добави, че в критикуващата литература се срещат и достатъчно много грешки и преувеличения. Като цяло, този факт, че човек се изказва като противник на икономическия мейнстрийм, още не го прави едноз-

²³ „Да се избере оптималният от гледна точка на специализация и концентрация, на темпорални графици, на транспортни маршрути вариант, да се съгласуват един с друг избраните варианти, за да се получи макроикономическият оптимум — това означава да се направи икономическата система годна да поеме в себе си и да асимилира техническия прогрес. И колкото по-далеч от оптимума е решението на проблема в даден момент, толкова по-неподатлива за техническия прогрес става системата.”; „Структура и управление на икономическата система” — акад. Евгени Матеев, ДИ „Наука и изкуство”, София 1987, стр. 504.

начно прав. Но даже и справедлива, критиката съвсем не е достатъчна, за да се опровергае такава мощна, разклонена и добре защитена конструкция. На тези, които действително професионално се занимават с икономическа теория, са известни и проблемите на съвременната неокласика (част от която е икономиксът), и направленията на критиката срещу нея, и защо неокласическата теория е устойчива към опровержения, въпреки регистрираните провали.

Едва ли някой ще отрече, че постиженията на неокласиката при анализа на взаимодействието между развитите и развиващите се страни не впечатляват. Съществуващите концепции не дават добри прогнози, теоретическите положения и изводи противоречат на фактите, за чието обяснение се налага да се прибегва до многочислени ad hoc предпоставки. Освен това, на икономистите, работещи в развиващите се страни (в т.ч. и на достатъчно високи административни постове), прави впечатление разрывът между обяснителните конструкции, предлагани от неокласиката, и възприемането на протичащите процеси „отвътре“. От гледна точка на субективното възприемане взаимодействието на развиващите се с развитите икономики изглежда като постоянен ръст на едностранната зависимост. Това субективно чувство може да бъде подкрепено от множество обективни факти и примери. В същото време неокласическата концепция решително отхвърля самата възможност за явлението „едностранна зависимост“, интерпретирайки по съответния начин реалните факти и примери. Понякога твърде своеобразно, ако можем да се изразим по-деликатно.

Този разрыв изглежда особено впечатляващ, когато става дума за страните от Източна Европа. Тези страни²⁴ започнаха широко взаимодействие със западните икономики в качество им на промишлено развити страни. Ориентирайки се по модела и концепцията на неокласиката можеше да се предположи, че при прехода към пазарна икономика – с добри стартови условия, пред бившите социалистически страни се откриват широки възможности за икономическо развитие в най-различни направления. В действителност се изясни, че спектърът от възможности, напротив, се сви и регионът има фактически една устойчива траектория на развитие, свързана с нарастване на зависимостта от износа на енергоносители и на тесния кръг от други суровинни стоки с невисока степен на преработка. Многочислените алтернативни стратегии, разработвани като нормативни или прогнозни, се оказваха несъстоятелни, независимо от това какви интелектуални усилия се влагаха от техните автори. Тоест, по своята същност се оформи ситуация на предопределеност само към една стратегия – при това такава, която се разглеждаше от по-голяма част от обществото като неприемлива и неосигуряваща дългосрочно балансирано развитие. Собствено, именно това се възприема като „зависимост“.

Обръщайки се към една от първоначално формулираните хипотези, **ние можем да направим извода, съгласно който взаимодействието между развитите и развиващите се държави следва да се разглежда като взаимодействие между икономически системи с различна степен на технологично раз-**

²⁴ В действителност активното взаимодействие започна още в периода на съществуване на СИВ и още в този период започнаха да се проявяват тенденции, които в пълна степен се реализираха след неговия разпад.

деление на труда. Действително, тази хипотеза се оказва твърде плодотворна. С нейна помощ може адекватно да бъдат обяснени много явления, характерни за процеса на взаимодействие между държави с различна степен на технологично разделение на труда, а също и влиянието на това взаимодействие върху икономическата динамика вътре във взаимодействащите икономики. По този начин може да се обясни и фактът, че при поглед отвътре на развиващите се държави резултатите от взаимодействието изглеждат като ръст на едностранната зависимост, т.е. протича разрушаване на системата за технологично разделение на труда в по-слабо развитата икономика, а освобождаващите се ресурси се вписват в по-развитата система за технологично разделение на труда.

Ортодоксалната икономическа теория неявно предполага, че основният обект на изследване – националната икономика, винаги се явява еднородна. От гледна точка на нашия подход „еднородност“ означава, че в страната се е оформила еднаква степен на технологично разделение на труда, определяща параметрите за балансираност на икономиката (равновесието) и всички икономически агенти действат в условия, задавани за единна степен на такова разделение на труда. Такава представа, според нас, е некоректна. В общия случай всяка национална икономика се явява нееднородна, тоест състояща се от подсистеми с различна степен на технологично разделение на труда. При това, по отношение на развитите страни, започвайки от определен момент от времето, някои от тези подсистеми излизат извън пределите на националните граници, формират контури на глобалната икономика, а в случая с развиващите се държави се осъществява включване на техните трудови и природни ресурси в системите за разделение на труда, осъществяващи експанзия на техни територии.

Що се отнася до отделните икономически субекти, на първо място фирмите, то в нееднородната икономика те влизат в една или няколко подсистеми с различна степен на технологично разделение на труда, при това обикновените икономически индикатори – на първо място цените, не дават информация за това в какви именно подсистеми (и в каква пропорция) те влизат. Тоест икономическите агенти действат в ситуация, в която съществува абсолютна неопределеност. Според нас икономическото развитие е динамичен, неравновесен процес, в чийто ход структурите с по-висока степен на технологично разделение на труда изместват структурите с по-ниска степен на неговото прилагане, използвайки освобождаващите се при това трудови и природни ресурси за по-нататъшно повишение на степента на собственото технологично разделение на труда. Този процес не е закрепен към националните граници, той протича както вътре в тях, така и извън пределите им, въпреки че наличието на национални граници налага определени ограничения върху интензивността на икономическите процеси.

Другите фактори, влияещи върху интензивността на процеса на икономическо развитие, са демографският и логистичният (в т.ч. изменението по плътността на населението вследствие на неговата миграция), както и такъв фактор като разпределението и начина за образуване на доходите на населението. Освен това, съществена роля играят технологиите, които в рамките на нашия подход се характеризират според това как влияят върху степента на разделение на труда в рамките на локалните и глобалните икономически подсистеми. По този начин **основна задача на изследването на икономиката на макроравнище**

е анализът на факторите, влияещи върху интензивността на взаимодействие между икономическите системи с различни степени на технологично разделение на труда, а също така определящи условията и границите за задълбочаване разделения на труда в рамките на едни или други подсистеми. На микроравнище задача на изследването е разработката на методи за съотнасяне на микрообекти към икономически подсистеми, достигнали различни степени на разделение на труда; прогнозиране на тяхното развитие и изработка на препоръки по избора на стратегия за развитие.

Особено следва да се отбележи такъв фактор, съществено влияещ върху направлението и интензивността на процесите в нееднородна икономика като парите и паричните системи. Важно различие на нашата концепция от ортодоксалната е различното разбиране за ролята на парите и паричните системи. Неокласиката свързва парите с функционирането на затворена равновесна система, тоест в нашата терминология, с икономическа подсистема, която може да бъде характеризирана с единна степен на разделение на труда (ендогенни пари). По отношение на нееднородната икономика парите и паричните системи трябва да се разглеждат като екзогенен фактор – само в този случай те могат да осигуряват взаимодействие на системи с различна степен на технологично разделение на труда. При това, **различните варианти на политика по вкарване на екзогенни пари в икономиката в голяма степен предопределят както динамиката, така и резултатите от взаимодействието на системи с различна степен на технологично разделение на труда. Подобно разбиране за ролята и характера на парите в икономиката позволява по принципно нов начин да се подходи към анализа на проблемите за взаимовръзката между реалния и паричния сектори на икономиката. В частност, могат да бъдат получени нови резултати, засягащи влиянието на количеството пари в икономиката, причините за инфлацията, механизма за формиране на финансовите балони.**

Прилагането на разглежданите от нас методи и подходи по отношение на актуалните икономически събития – както за обяснение на случващото се, така и за прогнозиране на тяхното развитие – дава неизменно положителни резултати. Това ни даде възможност да прогнозираме актуалната глобална икономическа криза, при това от самото начало посочвахме, че традиционните мерки на държавната политика и паричното регулиране ще имат ефект само в краткосрочен аспект, но ще се окажат неефективни в дългосрочен план. Дълго преди европейската дългова криза посочвахме структурните проблеми на европейската икономика и стратегическите слабости на проекта за единна европейска валута.

Успешни бяха и нашите прогнози, засягащи аспектите по развитието на световната икономика. **Днес ние не сме готови да предложим рецепти за преодоляване на кризата в този смисъл, в който обикновено съвременното общество очаква от икономическата наука. Казаното не означава, че нашият подход не е в състояние да изработи рецепти. За да могат те да бъдат възприети и осъзнати като реализуеми обаче, е необходимо формирането у ползвателите на ново виждане за процесите на икономическо развитие, за факторите и условията, които го осигуряват.**

ЛИТЕРАТУРА²⁵:

1. Балева, В., П. Иванов, Баланс на народното стопанство и система на националните сметки, УИ „Стопанство” УНСС, София, 1992 г.
2. Бекярова, К., Б. Велев, Ив. Пипев, Есета по икономика, В. В. Леонтиев, ИК „Христо Ботев”, София, 1994 г.; Владимирова, К., Ст. Тонкова, Ир. Славова, П. Иванов, Хр. Танушев, Й. Банкова, Прогнозиране и стратегическо планиране, ИК УНСС, София, 2012 г. Дуранкев, Б., Фундаментални въпроси на маркетинга и стратегическото управление за XXI век, 2009 г.; (<http://krizata.blog.bg/technology/2009/09/29/fundamentalni-vyprosi-na-marketinga-i-strategicheskoto-uprav.406574>) Дуранкев, Б., Началото и краят на Третата световна война, 1999 г. <http://chitanka.info/text/8190/5>
3. Манов, В., Преклонението пред Негово величество молива – единствено верният изход от кризата., Икономиката на кръстопът, Партиздат, София, 1990 г.; Манов, В., Прогнозиране и планиране развитието и функционирането на икономическите системи, УИ „Стопанство” УНСС, София, 2001 г.; Манов, В., От хазартна към интелектуална икономика, София, 2011 г.
4. Маринов, В., Международно разделение на труда, УИ „Стопанство”, УНСС, София, 2004 г. Матеев, Е., Структура и управление на икономическата система, ДИ „Наука и изкуство”, София, 1987 г. Матеев, Е., Баланс на народното стопанство, Наука и изкуство, София, 1977 г. Планиране и баланс на народното стопанство, Владимирова, К., Т. Велев, Мл. Младенов, Ир. Славова, Л. Станкова, В. Балева, П. Иванов, Л. Христов, Б. Дуранкев, П. Тишкова (Ръководство за упражнения), София, 1986 г. Борисевич, В. И., А. И. Ильин, О. Н. Ерофеева, Планирования национальной экономики, отраслей и регионов, предприятий, Минск, 2008 г.
5. Кобяков, А. Б., М. Л. Хазин, Закат империи долара и конец „Рах Americana”, Москва 2003 г.; Кругман, П., Возвращение Великой депресии, Москва, 2009 г. Леонтьев, В. В., Общеэкономические проблемы межотраслевого анализа, избранные произведения, т. I-III, 2006 г.; Люксембург, Р., Натрупване на капитала, („Накопление капитала”, том I и II, 1934 г.), <http://www.aha.ru/~intcentr/ogl-rl.htm>) Люксембург, Р., Введение в политическую экономию, Москва, 2010 г. Панарин, И., Первая мировая информационная война. Развал СССР, Москва, 2010 г.

²⁵ Тъй като използваният научен подход по конкретната проблематика се прилага сравнително отскоро при осъществяване на съответните изследвания, това силно ограничава възможността за позоваване на вече публикувани литературни източници по темата на студията. В по-голямата си част съответните изводи са направени след самостоятелни анализи или до тях се е стигнало след проучвания и дискусии (все още непубликувани в научни издания) – в рамките на международния изследователски колектив, в който работи авторът.

ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТИ И АКТУАЛНИ ПРОЕКЦИИ НА ГЛОБАЛНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА

Резюме:

В настоящата студия се анализират причините и механизмите за протичане на глобалната икономическа криза на системата, съществувала през последните векове и базирала се на финансирането на научно-техническия прогрес чрез кредитиране с лихва и на постоянната експанзия на капитала. В рамките на изследването се прилага принципно различен подход, чрез който взаимоотношенията между развитите и развиващите се държави следва да се разглеждат като взаимодействие между икономически системи с различна степен на технологично разделение на труда.

Разглежда се ролята на паричната система като екзогенен фактор – по отношение на реалната икономика, осигуряващ нормалното протичане на взаимодействието между системи с различна степен на технологично разделение на труда. Представят се историческите аспекти на развитие на световната икономическа система, предпоставили глобалната икономическа криза. Прави се фундаменталният извод, че ограничаващ фактор, достигнал своя предел, е невъзможността за по-нататъшно увеличаване на производителността на труда, която досега е нараствала благодарение на задълбочаващото се технологично разделение на труда. Последното достигна до такива лимитиращи равнища, свързани с вече неконтролируемо нарасналата неопределеност във времеви и пространствен аспект, след които следва технологичен регрес.

Предлагат се за първоначално обсъждане потенциални методи за управление на националната икономика, които да смекчат ударите на кризата и да осигурят по-стабилно протичане на общественно-политическите процеси.

Ключови думи: глобална икономическа криза, причини и механизми, парите – екзогенен фактор по отношение на реалната икономика, технологично разделение на труда, взаимодействие между развити и развиващи се икономики, държавно планиране и регулиране.

JEL: B 59.

HISTORICAL ASPECTS AND CURRENT REFLECTIONS OF GLOBAL ECONOMIC CRISIS

Abstract:

This study analyzed the causes and mechanisms of functioning of the global economic crisis of the system that existed in the past centuries and was based on the financing of scientific and technical progress through lending at interest and to the constant expansion of capital. In the study applies fundamentally different approach that relations between developed and developing countries should be seen as an interaction between economic systems with varying degrees of technological division of labor. Is analyzed the role of the monetary system as an exogenous factor with regard to the real economy, who ensuring the normally flowing of the interaction between systems with different levels of technological division of labor. Are examined the historical aspects of the development of the global economic system that underlie the global economic crisis. It made fundamental conclusion that the limiting factor, who has reached his end, is the inability to further increase the productivity of labor, which until now was growing due to the increasing levels of technological division of labor. The last has reached such limiting levels, relating to an uncontrollable increased ambiguity, in the temporal and spatial aspects, after which follows technological regress. Are offered, for an initial discussion, potential methods for managing the national economy that would mitigate the impact of the crisis and would ensure more stable flowing of the social and political processes.

Key words: global economic crisis – causes and mechanisms, the money – an exogenous factor in terms of the real economy, technological division of labor, interaction between developed and developing economies, government planning and regulation.

JEL: B59.